چەمکی سەروەریی و مەسەلەی دەخالەتی مرۆڤدۆستانە

ئەیووب ئەیووبزادە

لە تیۆریی سیاسیدا چەمکی سەروەری گرنگترین بنەمای دەوڵەت و یەکێک لەو تایبەتمەندیانەیە کە قەوارەی دەوڵەتێکی سەربەخۆی پێ دەناسرێتەوە. یاخۆ بە واتایەکی‌تر دەتوانین بڵێن: سەروەری بریتییە لە هێز و توانای باڵای دەوڵەت لە پیادەکردنی دەسەڵاتە ناوخۆیی و دەرەکیەکانی بە شێوەیەکی سەربەخۆ. سەروەری ناوخۆیی ئاماژەیە بە کاروبارەکانی ناوخۆی دەوڵەت و شوینی دەسەڵاتی باڵا لەنێو دەوڵەتدا. مەسەلەگەلێکی وەک: هەڵبژاردنی شێوازی حکوومەت، دیاریکردنی تایبەتمەندی و خەسلەتی دامەزراوە ناوخۆییەکان و چاودێری کردنی هەڵسوکەوتیان دەگرێتە خۆ. هاوتەریب لە تەک ئەوانە، دەسەڵاتی تەواو پاوانکراوی دەوڵەت لە سەر دانیشتوان وسەروەت ودارایی و....، بەشێکی‌تری سەروەریی ناوخۆیی دەوڵەتانی پێ پێناسەدەکرێ.دیوێکی‌تری چەمکی سەروەری، سەروەری دەرەوەیە. سەروەری دەرەوە ئاماژەیە بە شوێنی دەوڵەت لە نێو ڕیزبەندی نێودەوڵەتی دا و دەچێتە پاڵ بنەمای سەروەری نەتەوەیی و سەربەخۆیی سیاسیەوە.

سەربەخۆیی سیاسی بەو مانایەیە کە هیچ دەسەڵاتیکی تر نەتوانێ دەسەڵات و ڕێساکانی خۆی بەسەر ئەو شوێنە دا بسەپێنێ کە دەسەڵاتێکی‌تر تێیدا باڵادەستە. سەربەخۆیی سیاسی یاخۆ ڕەهەندی دەرەکی سەروەری، سەلمێنەری مافی دەوڵەت بۆ دیاریکردنی پێوەندییەکانی خۆی لە گەڵ دنیای دەرەوەیە، بە بێ ئەوەی لەلایەن دەوڵەتێکی دیکەوە دەسەڵاتەکەی سنووردار بکرێ. واتە مل نەدانی دەوڵەت بۆ قەبوولی پاشکۆیەتی کردنی یەکەیەکی سیاسی‌تر و دیفاع لە پاراستنی سەربەخۆیی سیاسی خۆی. بە سەرنجدان بەو باسەی تا ئێرە خرایە ڕوو، دەکرێ لێرەدا بگوترێ چەمکی سەروەری دەتوانێ خۆ لەو تایبەتمەندی‌یەی خۆارەوە وەبینێ. سەروەری چەمکێکی ڕەها و بێ‌سنووره. واتە بەرزترین هیما و گرینگترین تایبەتمەندیی دەوڵەتدارییە، چ لە ئاستی نێوخۆیی و چ لە ئاستی دەرەوەدا. بەو مانایە لە دەرەوەی دەوڵەت هێزێکی یاسایی بەهێزتر لە دامەزراوی دەوڵەت، بوونی نیە. لە ئاستی نێوخۆییشدا، سەروەری دەستی بە سەر هەموو گرووپ و تاکەکانی کۆمەڵ دا دەڕوا.

لە بۆاری دەرەکیشەوە، سەروەرییەکەی بەدەر لە هەر چەشنە ملکەچیە بۆ دەخاڵەتی دەوڵەتانی‌تر. لەو نێوەشدا ئەگەر لە هێندیک بۆاردا دانی بۆ بەرتەسک بوونەوەی دەسەڵاتەکەی داناوە، بۆخۆی ڕێکخەری بووە .

تایبەتمەندییەکی تری سەروەری،دایمی بوونیەتی. بەو هۆیە کە بونیادی دەوڵەت دامەزراوێکی هەمیشەیی‌یە. سەروەرییەکەشی هەر بە هەمان شێوە دایمی‌یە و تا ئەو کاتەی دامەزراوی دەوڵەت هەیە، سەروەریش هەر لە پاوانی خۆی دادەبێت.

سەروەری خەوش هەڵنەگر وغەیری قابیلی دابەش کردنە. بە گوێرەی ئەو خوێندنەوەیە لە دامەزراوی دەوڵەت، تەنیا بۆ یەک سەروەری تاقانە جیگا هەیە ،نەک زیاتر. واتا سەروەری یەکە و نابێ بە دوو.

لە مێژووی بیری سیاسیدا ئەم ڕوانینە بۆ چەمکی سەروەریی دەخرێتە خانەی خوێندنەوەیەکی کلاسیکیەوە. ئەو بیرمەندانەی کە پروایان بە دابەش کردنی سەروەری هەیە، هەوڵیان داوە لە بەرهەمە فیکرییەکانیاندا بە توندی بەرەنگاری ئەو تێ‌گەیشتنە لە چەمکی سەروەری ببنەوە و لەو نێوەشدا ئاماژە بە قەوارە فیدرالییەکان دەکەن کە لە چوارچێوەی ئەواندا هەم سەروەری دابەشکراوە و لە هەمان کاتیشدا بینای دەوڵەت پارێزراوە.

مێژووی سەرهەڵدانی چەمکی سەروەری

مێژووی سەرهەڵدانی چەمکی سەروەری دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی حەڤدەیەم . واتە هەرەمە و جەنگەی لە دایک بوونی دەوڵەتی مۆدیرێن لە ئوروپا. لە سەدەکانی ناوەڕاستدا دەرەتانی ئەوە نەبوو، دۆخێکی لەبار بۆ خەملینی چەمکی سەروەری بێتە گۆڕێ. لە کۆمەڵگای لێک داپڕاوی فیئودالیی سەدەکانی نێوەڕاستدا، ئەسڵ لەسەر بەستراوەیی بە تاکە کەسێک بوو. لە کۆمەڵگایەکی وادا دەرفەتی ئەوە نەدەدرا بیر لە ساغکردنەوەی سەروەری سیاسی بکرێتەوە . بەڵام هەر کە سیستمی دەرەبەگایەتی ڕووی لە فەوتان کرد، لە شوێنی کلیسای کاتولیک و ئیمراتوریی پیرۆزی رۆم، پاشاکان جێیان گرتەوە.لەمێژووی ئوروپادا ئەمە دەسپێکی چەرخێکی نوێ بوو. لەو قۆناغە دابوو ئوروپاییەکان بەتوندی مێژووی ڕابردووی خۆیان دایە بەر رەخنە.

گەلێک لە ترادیسیۆنە هزری، فەرهەنگی وئاینییەکانی سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاست، سەر لە نوێ پێداچوونەوەیان بە خۆیانەوە بینی. کۆمەڵێک لە مێژوونوسان و ڕۆشنبیران لە پێداچوونەوەی ئەو سەردەمە، گەیشتنە ئەو قەناعەتە کە سەدەکانی ناوەڕاست بە چەرخی تاریکی ناودیر بکەن. لەو لاشەوە هەتا دەهات شارەکان خۆیان لە کۆت و بەندی نیزامی فئودالی ڕزگار دەکرد. هاوکات لە گەڵ گەشە کردنی بەرچاوی بازرگانی، خاوەن بانک وسەرمایەدارانی نوێش لە حاڵی گەشە کردنی بێ نێوەپڕ دابوون. کەچی لە بەرامبەردا دامەزراوەکانی کلێسای سەدەکانی ناوەڕاست هەنگاو بە هەنگاو بە هۆی زیدەخوازی دام و دەزگای پاپا و زێدەڕوویی لە ڕازاندنەوە، پلە و پایەی ڕوحانی خۆیان لە دەست دەدا و هەتا دەهات هزر و زانست لە پاوانی کلیسا دەردەچوو. لە گشت جێگایەک جۆرە هەڵچونێک بەرامبەر بە دەسەڵاتخوازی پیاوانی کلیسا سەری هە ڵدابوو.

فەرهەنگی ئوروپای ڕۆژئاوا بە پەلە ڕێگای بەرەوپێش چوونی دەپری. زانایان بە ڕەت کردنەوەی بیر و بووچونەکانی پیاوانی ئایینی مەسیحی سەبارەت بە جیهان ، دەستیان دایە لێکوڵینەوە و پەسەنکردنی ژیانی مرۆڤ وجوانییەکانی سروشت.

هەر لەو دۆخە دا بوو بیرمەندان و نووسەرانی ئەم قۆناغە هەوڵیان دا ئاورێکی تەواو بۆ کولتور و فەلسەفەی بیری یۆنان و ڕۆم بدەنەوە. بە پێچەوانەی بیر و کولتووری بەرهەمهێنراوی چەرخەکانی نێوەڕاست، کولتوور و فەلسەفەی یۆنانی بە تۆخی ئاوێتەی جوانی مرۆڤ و پلە و مەقامی گەورەیی ئەو بووە. بە هەوڵ وماندوو بونێکی زۆر، شوێنەوارە کۆنەکان و تێکستە بە دەست نووسراوەکانی بیرمەندان و زانایانی کۆنیان دۆزییەوە و لە ژێر چەندین خەروار خۆڵدا دەریان هێنان. کولتوور و فەلسەفەی یۆنانی کە لە ئاکامی دوژمنایەتی کلیسا کەوتووبووە تاریکخانەی فەرامۆشییەوە، جارێکی‌تر گیانێکی زیندووی بەبەردا کرایەوە. دەرکەوتنی هۆمانیزم وەک بزاڤێکی کلتوری لەو کاتەدا ، ئاکامی هەموو ئەو هەوڵانە بوو . گەڕانەوە بۆ تیروانینی زانایانی چەرخی کلاسیکی شارستانیەتی ڕۆژئاوا بەرامبەر بە مرۆڤ، بوو بە هۆی ڕوانینێکی نوێ لەسەر مرۆڤ. ئایینی مەسیحیەت لە سەدەکانی ناوەڕاست، لە سنووردار کردنی دەسەڵات و ئازادی مرۆڤ لە بەرامبەر دەسەڵات و شکۆی خوداییدا کەمترین جێگای بۆ مرۆڤ دەس نیشان کردبوو. زانایانی چەرخەکانی ناوەڕاست لە ترسی کلیسا نەیاندەوێرا لێکۆڵینەوە و ڕاڤەری بابەتی جۆراوجۆر بکەن. بەڵام بە پێچەوانە باوەڕ بە تواناییەکانی ئەقڵی مرۆڤ لە سەردەمی ڕێنسانس گەیشتە ئەو پەڕی خۆی. لەو چەرخە دا فەیلەسووف و بیرمەندەکان هەم لە لایەک لە باوەڕە دۆگمە ئاینیەکان ڕوویان وەرگێڕا و هەم لە لایەکی‌ترەوە ئایدیاکانیان بە ئەقڵانییەت پشت ئەستوور کرد.

بەو مانایە ئەوەی دەبێ دوا قسە بکات، ئە قڵە نەک پێودانگە بەسەرچووەکانی ڕابردوو. نابێ هێچ شتێک لە پشکینی ڕەخنەی ئەو دەربازی بێ و پێویستە هەمووشتی بەکێشانەی ئەقڵ بکێشرێ .

کاتێ "**دیکارت**" ڕایگەیاند: من بیردەکەمەوە، کە واتە هەم، ڕاست بەو مەبەستە بوو مرۆڤ بە بوونەوەرێکی ئەقڵانی و بیرکەرەوە پێناسە بکات.بەم کارەی "**دیکارت**" "سووژەیەکی" گەورە بەرهەم هات. ئیتر لێرەوە بۆ تێهەڵکەوت لەگەڵ گشت دیاردەکان سەروەری عە قڵی مرۆڤ بە بنەما گیرا . لەو رۆژگارە دا گەورەترین کۆسپی سەر ڕێگای فێربوون و زانینی خەڵک بۆ بیرکردنەوە، خورافاتی داسەپاو لەلایەن کلیساوە بوو.بە هاتنە ئارای مەسەلەی ڕەوا بوونی گومان و پرسیار لە بەرهەمەکانی "**دیکارت**"، شوێنەوارێکی گەورە بۆ بنچینەیەکی نوێ بیرکردنەوە بونیات نرا.

هەر لە سەردەمی ڕێنسانس دابوو کۆمەڵێک گۆڕانکاری فیکریی گەورەش چاویان بە دنیایی ڕوون پشکووت. نەزەرییەکانی "**نیکلاس کوپرنیک**" ئەستێرەناسی لەهێستانی و "**گالیە**" و "**لیوناردو**

داوینچی" شوێنەوارێکی گەورەیان لە سەر زهنییەتی خەڵک دانا. ڕۆژگار و چاخی ڕێنسانس لە سەدەی شازدەهەمدا لە مەیدانی زانیارییە سروشتیەکانیشدا پێشکەوتنێکی گەورەیان بە خۆیانەوە بینی. پەرەسەندنی نوێی زانستی لە زۆر بواردا بە شێوەێکی خێرا و سەر سورهێنەر پەل و پۆی هاویشت وگۆڕانێکی بنەڕەتی لە بوارە جۆربەجۆرەکانی زانستدا هێنایەکایەوە. بۆ وێنە لە مەیدانی ئەستێرەناسیدا زانایانی ڕۆژگاریی ڕێنسانس گەیشتنە چەند ئەنجامێکی گرنگ. **"کۆپەنیکۆس"** یەکەمین کەس بوو تیئوری "کومەڵەی ڕۆژ"ی دانا و دەیکوت : زەوی ئەستێرەیەکە و سەر بە کۆمەڵەی ڕۆژە، هەم بە دەوری خۆی و هەم بە دەوری ڕۆژدا دەخولێتەوە. کەچی بە پێچەوانە کلێسا لە سەر ئەو باوەڕەبوو،چەقی ناوەندی گەردوونەوە، چ ئەستێرەی ئاسمان هەیە بە ڕۆژیشەوە بە چواردەوریدا دەسوڕێتەوە. هەر لەسەر هەمان هێڵ داهێنانی ئامێری چاپ، یەکێکی‌تر لە دەستکەوتە زانیاری و کلتوورییەکانی سەردەمی ڕێنسانس بوو. لەو کاتەوە **"دانتێ"** لە بەرهەمەکانی دا نیشانی دا کە دەتوانرێ لە بری زمانی لاتینی، زمانە نەتەوییەکان بکرێتە ئامرازی دەرپرینی بیر و ڕا و، لێرەوە لە هەموو کاتێک زیاتر هەست بە پێویستی کتێب و سەنعەتی چاپەمەنی کرا. بۆ ئەم مەبەستە ئوروپاییەکان بە هۆی تەختەداری هەڵکۆڵدراو، شێوازی چاپەمەنییان بە بارێکی باشتردا گۆری. بەڵام ئەوەی هیوای بۆ دەخوازرا ، کت و پڕ ڕووی دا.

لە دەوروبەری ساڵی 1445 زایینیدا **"گوتنبێرگ"** تۆانی یەکەم ئامێر لە تەختە دروست بکا. داهێنراوەکەی **"گۆتنبێرگ"** تۆوی گەشەکردن و هێزی پەرەسەندنێکی بە گوری لەگەڵ خۆیدا هەڵگرتبوو. بە هاتنە ئارای سەنعەتی چاپ، جووڵەیەکی گەورە دەستی پێکرد. بە کەڵک وەرگرتن لەو دەرفەتە، هومانیستەکان ولایەنگرانی بزوتنەوەی ریفۆرمی ئایینی، هەوڵیان دا کتێبە ئاینییەکان لە چنگی کلیسای کاتولیک ڕزگار بکەن وزۆرترین ژمارەیان لێ بڵاو بکەنەوە، تا وەکوو خەڵکی ئاسایی بۆیان ڕوون ببێتەوە کە قەشەکانی کلیسا تا چ ڕادەیەک لە یاسا ئاینییەکانی خۆشیان دوور کەوتوونەوە. شان بە شانی ئەوە، ژمارەیەکی زۆر کتێب لە چاپ درا. لێرەوەش کتێب وەک هەموو کەل و پەلێکی‌تر کەوتە بازاڕ و کڕیار و فرۆشیاری بو پەیدا بوو. بەم جۆرە ئیتر باری ڕۆشنبیری لەوە ترازا کە هەر بریتی بێ لە چەند کتێبخانەیەکی تایبەتی. هاوتەریب لە گەڵ ئەوانە، ڕێنسانس و ئەنجامەکانی بە شێوەی جۆراوجۆر هەستی نەتەوییشیان لەناو گەلانی ئوروپادا ژیاندەوە. لێرەوە ئیتر زمانی نۆی بووە ئامرازێک و ئەو بەرهەمە فیکرییانەی پێ دەنوسرا کە لەو ساتە وەختە دا، بیرمەندانی ئوروپایی بەرهەمیان دێنا. پێش ئەو سەردەمە زانست وئە دەب ونووسین بۆ توێژێکی بچووکی کۆمەڵ قۆرخ کرابوو. تەنانەت دوان و مشتومڕی نێوان ڕۆشنبیرانی ئەو سەردەمە هەر بە لاتینی بوو.بەڵام لەو کاتەوە پلە و مەقامی تاکە کەس لە ناو کۆمەڵدا گۆردرا ، دەبوو بە چاوێکی‌تریشەوە سەیری هەموو ئەوشتانە بکرێ کە پێوەندیان بە ژیانی مادی و ڕووحی ئەوەوە هەبوو.

زمانیش یەکێک لەو مەسەلە بنچینەییانە بوو کە ئەم گۆڕانکارییە ڕاستەوخۆ کاری تێکرد . هەر بۆیە لێرە بە دوواوە هەوڵدرا نوسەران بە زمانی خەڵکی خۆیان بەرهەمەکانیان بنووسن وسامانی کەلەپووری نەتەوەیی‌یان کردە سەرچاوە بۆ دەرپرینی بیر و ڕاکانیان . ئەم تەوژمە وایکرد ڕۆژ بە ڕۆژ ئەوانەی بە لاتینی دەیانئووسی ژمارەیان کەم ببنەوە و دواجاریش زمانی نەتەوەیی گەلانی ئوروپا جێی گرتەوە. ڕاست لە ناو دۆخێکی وا دابوو، بەرەنگاربوونەوەیەک بەرامبەر بە کۆمەڵێک لە ڕێو ڕەسمەکانی کلیسای کاتولیکی ڕۆمی دەستی پێکرد. ئەم بزاڤە کاردانەوەیە کە بە پروتیستانیزم ناو دەبرێ کاریگەریی‌یەکی گەورەی لە ژیانی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی وسیاسی... خەڵک دانا. ڕێبەر و ڕچەشکێنی ئەم بەرەنگاربوونەوەیە "**مارتین لوتر**" بوو. **"لوتر"** لە ساڵی 1483 لە ئاڵمان لە دایک بووە دوای ئەوەی لە زانکۆی ئێرفۆرت پروانامەی ماجستێری وەردەگرێ، ڕوو دەکاتە خوێندنی یاسا و پاشان بۆتە قەشە . لە دوای وەرگرتنی پروانامەی دکتۆرا ئەرکی مامۆستاییش دەگرێتە ئەستۆ. دەسپێکی بەرەنگاربوونەوەی **"لوتر"** بە دژی کڵیسا بۆ ئەو کاتە دەگەڕێتەوە کە کلیسا و پاپ بە گشت جێگا دوور و نزیکەکانیان ڕاگەیاندبوو تاوان و گوناهەکانی مرۆڤ بە پارە قابیلی کرینەون. **"مارتین لوتر"** کە بۆخۆی راهیبێکی زاناو بەناوبانگی کلێسا بوو، بەرامبەر بەم داوایە دژکردەویەکی توندی لە خۆی نیشاندا. **"لوتر"** لە ڕاگەیاندەراوێکی 95 خاڵی دا ڕێوورەسمی لێخۆشبوونی گوناهەکانی مرۆڤی لە لایەن کلیساوە بە توندی ڕەتکردەوە و داوای لە خەڵک کرد لەمەولاوە ئیتر پارە بۆ ڕۆم نەنێرن. بوونی سنعەتی چاپ لەو کاتە دا هۆکارێکی گرنگ بوو، بۆ ئەوەی هەواڵی ڕەخنە و بەگژداهاتنەوەی **"لوتر"** بە خێرایی لەسەرانسەریی جیهانی مەسیحیەت دا بڵاوبێتەوە. هەر بۆیە ریفۆرماسیۆن لە پاش ئاڵمان لە وڵاتانی تریش دەستی پێکرد. بیر و ڕاکانی **"لوتر"** زۆر بە خێرایی توانی لە نێو چین و توێژەکانی ئەو سەردەمەی خەڵکی ئاڵمان ئاوری لێ بدرێتەوە. لەو کاتە دا ئاڵمان بە پێچەوانەی ئینگلستان و فەڕەنسا وڵاتێکی بێ ناوەند بوو. کلێسای کاتولیکیش هەتا

توانیبووی تەنگی بە خەڵکی ئەو وڵاتە هەڵچنیبوو. بەشێکی بەرچاو لە زەوی و زارەکانی ئەو وڵاتە لە پاوانی کلیسا دا بوون. قەشە گەورەکان لە ڕاستی دا دەرەبەگی سەربەخۆ بوون. لە ئاڵمانی یەک نەگرتوو دا کلیسای کاتولیک بێ هیچ لەمپەرێک ڕووی لە خەڵک ڕووتاندنەوە کردبوو. هەربۆیە گشت چین و توێژەکانی خەڵکی ئاڵمان بە جۆریک لە جۆرەکان، لە دەست دەسەڵاتی ڕەهای کلیسا وە زاڵە هاتبوون و دەیانەویست پارەیەکی کەمتر بە کلیسا بدەن. هەر بۆیە هەڵوێست و هەوڵەکانی **"لوتر"** بە جۆرێک لە جۆرەکان دیفاع و پشتیوانیکیش بوو لە دانیشتوانی خەڵکی ولاتەکەی کە خوازیاری کلیسای هەرزان بوون. دیارە مەبەستی **"لوتر"** لەو هەڵویستەی بۆ ئەوە نەبوو کلیسا دووکەرت بکات،بەڵکوو هەموو هەوڵی بۆ ئەوە بوو، ریفۆرم وچاکسازی لە کلیسا دا پێک بهێنێ. بۆنموونە لە باری ماڵیەوە خەرجێکی کەمتر بخرێتە سەر دەستی خەڵک و مەسەلەی ئیمان و پراوداری سادەتر بکرێتەوە و گەندەڵی مادی و ریاکاری بنەبڕ بکرێ. بەڵام کلیسای ڕۆم لە درێژەدانی ئەو ڕێگایەی کە گرتبوویە بەر،پاشگەزبوونەوەی بۆ نەبوو. هەر بۆیە **"لوتر"**ی هێنایە سەر ئەو باوەرە کە ئەم ستروکتوورە ریفۆرم هەڵنەگرە و دەبێ لە دەرەوەی کلیسا هەوڵ بۆ ئەو گۆڕانگارییانە بدرێ. **"لوتر"** لەساڵی 1520 زایینی لە بەرهەمێکی دا ڕووی لە ئەشراف و پیاوماقووڵانی ئاڵمانی کرد کە بۆ خۆیان ڕاستەوخۆ بۆ ریفۆرم لە کلیسا و کۆمەڵگای مەسیحی بێنە مەیدان. هەر بەو ڕادەیەی **"لوتر"** لە ئیسلاحی کلیسا هیواپراوتر دەبوو، بە هەمان ڕادەش نەقدی گرینگتری ئاڕاستە کلیسای ڕۆم دەکرد. لە درێژەی ئەم هەوڵانەدا سەرئەنجام **"لوتر"** توانی تەفسیرێکی مۆدێرن و تاکگەراییانە لە ئایین مەسیحییەت بێنێتە گۆڕێ.

مارتین لوتر

لەم تەفسیرە نوێیە دا ،بوونی کلیسا وەک ئەلقەی نێوان مرۆڤ و خوداوند بە نەپێویست لە قەڵەم دەدرا.بە باوڕەی **"لوتر"** بەختەوەری مرۆڤ پەیوەندی بە ئیمانەوە هەیە، بناغەی ئیمانیش لەسەر ئەوین و ناخی مرۆڤ دامەزراوە. هەر بۆیە باوەڕێکی ئەوتۆی بۆ بەرێوەبردنی ڕێورەسمەکانی ئایینی نەبوو. **"لوتر"** بە پێچەوانەی سوننەت وئەخلاقی کاتۆلیک، سوود و کەڵەکەبوونی سەرمایەشی بەلاوە جێگای پەسەند بوو. لە هەمان کات دا لە باری سیاسیشەوە باوەڕی بە سەربەخۆیی دەسەلاتی پاشاکان لە حاند کلیسادا بوو. هەر بۆیە لای وابوو کلیسا بۆ چاکەی مەعنەوی و دەوڵەتیش بۆ چاکەی مادی مرۆڤ دروست بووە. **"لوتر"** هەستی بەوە کرد فێربوونی تەعالیمی ئینجیل بۆ خەڵکی وڵاتەکەی کارێکی زۆر هاسان نیە، هەر بۆیە بریاری دا ئینجیل بۆ سەر زمانی ئاڵمانی وەوبگێرێتەوە. **"لوتر"** بە وەرگێرانی ئینجیل دوو مەبەستی گرینگی تری پیکا: لە لایەک ویستی خەڵکی وڵاتەکەی لە چاولەدەستی قەشەی کلیسا بۆ تێگەیشتن لە دەقی تێکستەکانی ئینجیل قوتار بکا و، هەم لە لایەکی تریشەوە بەم کارەی خزمەتێکی لە بیرنەکراوەی بە زمانی ئاڵمانی کرد. بیر و ڕاکانی **"لوتر"** دواتر لە لایەن "کالوین"وە دەولەمەندترکرا و بەرەبەرە بە هەموو ئوروپا دا بڵاوبووە. **"لوتر"** یەکەمین قەشە بوو لە مێژوودا کە توانی ژیانی هاوبەش پێک بێنی و چێژی باوکایەتی هەست پێ بکات. **"لوتر"** لەساڵی 1567ی زایینی لە کاتێکدا بە هۆی پشتیوانی نەکردنی لە بزووتنەوەی جووتیاران، خەڵک لێ وەرگەڕابونەوە لە زێدی لە دایک بوونی لە ژیان ماڵئاوایی کرد.

لە مێژووی ئوروپادا ئەم دۆخە بە چەرخی "ڕینسانس" یا "نوێبوونەوە" بە ناوبانگە. لەم چاخە دا ئوروپا سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاست جێ دەهێڵێ و پێ دینێتە ڕێرەوێکی نوێ. سەردەمی عەقڵی مرۆڤ وهۆمانیزم وشۆڕشی زانستی و ریفۆرمی ئاینی لە زومرەی گرینگترین دەسکەوتەکانی ئەم چاخە بوون. سەرجەمی ئەو گۆڕانگارییە مەزنانەی لە بوارەکانی زانست و فەرهەنگ وئاین و تەکنۆلۆژیا و ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی دەیبینین، گشتیان بۆ ئەو چەرخە دە گەڕێتەوە. ئەوە ڕاستە بۆ یەکەم جار فەڕانسەییەکان بوون لە سەدەی شازدەی زایینیدا کەڵکیان لەو دەستەواژەیە وەرگرت، بەڵام خەسڵەت وپێداویستیەکانی ڕێنسانس بۆ یەکەم جار لە ئیتالیا دەرکەوتن وپاشان بۆماوەی 300 ساڵ لە وڵاتانی

دیکەی ئوروپا دا بڵاوبوونەوە و بە پێی بارودۆخی ناوخۆیی هەر وڵاتێک، خۆیان دەگونجاند و گەشەیان دەکرد.

بەکورتی بڵێین: سەدەکانی سێزدە و چواردە لە ئوروپا لووتکەی ڕووبەروو بوونەوە و ململانەی نێوان لاینگرانی کلیسا و دەسەڵاتی حکوومەت بوو. ئەم ململانەیە لە زۆر بواردا چەند زەمینەیەکی نوێی ئامادە کردبوو. خستنەڕووی چەند تیورێک لە توخمە تیورییە سیاسیە نوییەکان، یەکیک لە ئاکامەکانی ئەم پرۆسەیە بوو.

هەموو ئەو گۆرانگارییە گەورانەی ئوروپا بە خۆیەوە بینی، لە گەڵ خۆشی بیری نوێشی هێنایە کایەوە.ئەو ئاڵووگۆرە گەورەییەی لە ئەنجامی هەرس هێنانی قۆناغی دەرەبەگایەتی و دەست پێکردنی قۆناغی سەرمایەداری هاتەبووە ئاراوە، دیارە دەبوو بە بیرو تێروانینی نۆی جیگایان بگیرێتەوە. لە کەش وهەوایەکی وادا و بە هاتنە ئارای بارودۆخیکی لەم چەشنە و لە جەنگەی ململانەی نێوان پاشا و نیزامی فئودالی دا، دەرفەتی هاتنە ئارای چەمکی سەروەریش دەرەخسێ. لە مێژووی بیری سیاسیدا "**ماکیاولی**"یەکێک لەو بیرمەندانەیە کە ڕێگایەکی نۆیی لە هزری سیاسیدا کردۆتەوە. "**ماکیاولی**" لە ڕێگای نوسینی بەرهەمەکانیەوە یەکێک لەبەشە بنەڕەتییەکانی فکریی سەدەکانی ناوەڕاستی بە لاوەنا؛ کە بریتی بوو لە دابەشکردنی ژیانی مرۆیی بۆ دوو بواری دنیایی و ئاخیرەت. "**ماکیاولی**" هۆکارە میتافیزیکییەکانی ژیانی سیاسی مرۆڤی دایە دواوە و تۆژینەوەکانی لە مەسەلەی دەسەڵاتەوە دەستپێکرد و هەوڵیدا ئەوە پیشان بدا چ فاکتۆر گەلیک لە دۆخە جیاوازکاندا دەبنە هۆی سەرکەوتن یا خۆشکستی سیاسی.

بە درێژایی هەموو سەدەکانی ناوەراست، تەنیا پیاوانی ئاینی و تۆیژێکی خوێندەواری سەر بە کلیسا مافی ئەوەیان هەبوو قسە لە سەر مەسەلەی چەمکی دەسەڵات بکەن. ئاوێتە کردنی تیۆری دەسەڵات بە بنەماکانی ئاینی مەسیحییەتەوە هەموو بۆ ئەوە بوو سنوور و پەرژینێک بۆ دەسەڵاتی میر دەست نیشان بکرێ. هەر بۆیەش بوو کلیسا بە دایم تاکی عیسایی دڵنیا دەکرەوە کە هەرچی لە کار و کردەوەی دەسەڵاتدارانی دەبینین لە سەریانە وەک مرۆڤێکی خاوەن باوەڕ، پەیرەوی لێ بکەن. واتە لەو دۆخە دا فیکری سیاسی و فیکری ئاینی تەواوکەری یەکتر بوون و کەس بۆی نەبوو لەیەکتر جیایان بکاتەوە. ئەو کەسەی بۆ یەکەم جار ئەم ڕەچەی شکاند و ستراکتۆری هزریی کلیسای لەبن هەڵتەکاند "**ماکیاولی**" بوو. زۆر یەک لەو پرسیارانەی کە "**ماکیاولی**" لە دەسپێکی سەدەی شازدەهەم دا سەرقاڵی وەڵامدانەوەیان بووە، لە سەردەمی ئێستاشدا بابەت گەلێکی گرینگی بیری سیاسی دێنە هەژمار. پرسیار گەلێکی وەک: سیاسەت چیە ؟ ئەم چەمکە چ پەیوەندێکی بەمەسەلەی ئەخلاقەوە هەیە؟ سیاسەتوان چەندە دەبێ لە یاسای گشتی ئەخلاقی پەیرەوی بکات؟ کام سیاسەت باشترین سیاسەت دێتە ئەژمار؟ دەسەڵاتی سیاسی چۆن بە دەست دەهێنری و چلۆن دەپارێزرێ و گەلێک پرسیاری گرینگی تری لەم بابەتە. هەر لە بەر ئەوانەیە لە مێژووی فەلسەفەی ڕۆژئاوا دا، "**ماکیاولی**" بە یەکەم بیرکەرەوەی چەمکی سەروەری دەناسرێ. بەڵام سەرنج ڕاکێش ئەوەیە "**ماکیاولی**" هیچ کات لە کاتی پەروەردەکردنی بەرهەمەکانی دا لە دەستەواژەی سەروەری کەڵکی وەرنەگرت.

ماکیاولی

دوکترینی سیاسی ماکیاولی بە گشتی پێوەندیدارە بە شێوازەکانی فەرمانڕەوایی و ئامرازەکانی بەهێزکردنی دەوڵەت و ئەو سیاسەتانەی کە پێویستە ڕەچاوبکرێن لە پێناوی پتەوکردنی داموودەزگاکانی دەسەڵاتدا. **"ماکیاولی"** لە بەرهەمەکانی دا بایەخێکی تایبەت دەدا بە ڕێوشوێن و تەکنیکی سیاسی وعەسکەری و بەتەواوی دایاندەبری لە پرسە ئایینی و ئەخلاقیەکان. لە ڕوانگەی **"ماکیاولی"**ەوە سیاسەت وفەرمانڕوایی، لوژیک و سروشتی تایبەت بە خۆیان هەیە. میر و کەسی فەرمانڕەوا تەنیا لەو کاتانەدا پێویستی بە ڕەچاوکردنی پێوەرە ئەخلاقی و ئاینیەکانە کە لە بەرژەوەندی حوکمدا بن و ببنە ئامرازگەلێک بۆ پتەو کردنی دەسەڵات. لە خوێندنەوەی **"ماکیاولی"** دا تاقە پێوەر بۆ حوکمدان لەسەر سیاسەت ئاستی سەرکەوتن و مانەوە و فراوانبوونی دەسەلاتە، نەک شتێکی تر. لەو کاتە دا دەسەڵاتی پاپ خاوەنی پێگەیێکی تایبەتی بوو. بەشێکی زۆر لەو دەسەڵاتە تایبەتیە بۆ ئەوە بە کار دەهات بەرپەرچی ئەوکەسانە بداتەوە کە خەونیان بە ئیتالیای یەکگرتووە دەبینی.لەو نێوەدا **"ماکیاولی"** نەتەنیا یەکیک لە نەیارانی دەسەڵاتی سیاسی پاپ بوو، بەڵکوو لای وابوو دەبێ لە مەولا لە چەمکی سیاسەت بە شێوەیەکی سەربەخۆ بڕواندرێ و دەسەڵات و بڕوای ئاینی لە سیاسەت جیا بکرێتەوە و بنەمای دەولەت لە ئوسوول و پرینسیپی ئاینی بە دوور ڕاگیرێ. هەر بۆیە لایەنی بیری نەتەوەیی و نیشتیمان پەروەری بەرچاوترین مەسەلەیە کە لە کتێبی "میر"دا سەرنجی خوێنەر بۆ لای خۆیدا ڕادەکێشێ. گەورەترین خەمی **"ماکیاول"** لە میردا سەرقاڵ بوونە بە قەیرانی ناسنامەی سیاسی و سازمان دانی واقعێکی کومەڵایەتی بە هۆی دامەزراندنی دەوڵەتێکی بە هێزەوە. دوکترینی **"ماکیاولی"** ئاکامی شیکردنەوەیەکی قووڵی واقعی ئیتالیای ئەو ڕۆژگارە بوو. کۆمەڵگای سیاسی ئیتالیا لە سەردەمی **"ماکیاولی"** دا بە دۆخێکی تایبەت و دژوار دا تێپەردەبوو . ئیتالیای ئەو ڕۆژگارە لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە پرشنگدار و لە ڕووی هونەریشەوە داهێنەرە، کەچی لە هەمان کاتدا ببوە سوتەمەنی دزێوترین گەندەڵیی سیاسی و هە لوە شانەوەی ئەخلاقی.

دڵڕەقی و جینایەت ئامرازە پەسەند کراوەکانی حکوومەت بوون. لە سەردەمی ژیانی **"ماکیاول"** دا ئیتالیا لە 5 حکومەتی جیاواز پێک هاتبوو. ئەم لێک داپران ودابەش بوونە، خەڵکی ئیتالیای لە گەڵ مەینەتێکی گەورە ڕووبەڕوو کردبوو. لە کەش و هەوایەکی وادا **"ماکیاول"** بە هۆی دەربڕینی بیر و ڕاکانیەوە تەعبیری لە دۆخێکی نوێ دەکرد. هێڵی سەرەکی ئەم بیرەش ئەوەیە باس لە مەسەلەی بنیاتنانی سیستمی سیاسی لە سەر بنچینەی دەسەڵاتی دەوڵەت دەکات و وڵامێکی نوێ بۆ فۆرمۆڵ بەندیی مەسەلەی سیاسەت بە دەستەوە دەدات.ئەگەر لە فەلسەفەی مەسیحایەتی **"ئوگوستین"**دا، ئایین بە سەرچاوەی گشت چالاکیە سیاسییەکان لە قەڵەم دەدرا و خێر و چاکە و بەختەوەری ڕۆح بە فەلسەفەی ژیان پێناسە دەکرا، لای **"ماکیاول"** ئەم پیوانە بە تەواوی دێتە گۆراندن. بەو مانایە ئەم لۆژیکە بەراوژوو دەکرێتەوە و سیاسەت دەکرێتە بنەمایەک بۆ دیاریکردنی ئامانجی چالاکیە ئایینیەکان، نەک بە پێچەوانەکەی.

لە بیری **"ماکیاول"** دا ئامانج و جەوهەریی ژیانی سیاسی،خۆی لە پاراستنی مەسڵەحەتی دەوڵەت دا دەبینێتەوە. بوونی ئاین لە دەزگای بیری سیاسی **"ماکیاول"** دا، بە وێنەی ئامرازێک پێناسە دەکرێ بۆ خزمەت بە ئامانجێکی بەرزتر. هەڵبەت **"ماکیاول"** بە هۆی ئەو خوێندنەوەیە نایەوێت نکوڵی لە ڕۆڵی ئاین بکات. بە پێچەوانە، ئەو لای وایە ئاین دەتوانێ ڕۆڵێکی گرینگی هەبێ لەسەر خستنی سەقامگیری سیاسی و ئاسایش و ڕێکخستنی سیستمی کۆمەڵایەتی لە وڵاتدا.بەڵام ئەوەی ئەو دەیەوێت گۆرانی تێدا پێک بێنی چۆنیەتی پەیوەندی نێوان مرۆڤ و ئاینە.

خەمی گەورەی **"ماکیاول"**، پێویستی بە دەسەڵاتی میرێکی بە هێز هەیە . دیارە ئەوەش نەک لە بەر خودی میر، بەڵکوو لە پێناوی بونیات نانی دەوڵەتێکی یەکگرتووی ئیتالیا. کە واتە مەبەستی **"ماکیاول"** نکوڵی لە ڕۆلی ئاین لەکۆمەڵگادا نیە، بەڵکوو لای وابووە ئایین لە هەموو کەرەسەیەکی تر زیاتر دەتوانێ یەکیەتی ناو خەڵک و ملکەچی بۆ حاکم لە کۆمەڵگادا بەرهەم بێنێ. بۆیە تەناتەت پێشنیار دەکات وا باشە میر لە بیر و ڕای گشتی دا خۆی وەک کەسێکی پروادار بخاتە ڕوو. بەڵام هاوکات لە گەل هەموو ئەوانە ئەوەشی بیر خستوەتەوە ، ئایین نابێ هاوشانی حکوومەت بێ. بەڵکوو دەبێ وەک ئامرازێک بۆ بە هێز بوونی دەسەڵات کەڵکی لێ وەربگیرێ.**"ماکیاولی"** لە ماوەی ژیانی خۆیدا توانی گەلێک بەرهەمی فیکری لە دوای خۆی بە جێ بهێڵێ. بەڵام لەنێو هەموو بەرهەمەکانی دا کتێبی "میر" و "گۆتارە" کان لە هەموو کارەکانی‌تری بەرچاوترن و بوون بە هۆی پەیداکردنی ناو و ناوبانگی جیهانی بۆ ئەو. میر یەکەم کتێبی **"ماکیاولی"**بوو. بەشێکی هەرە گرینگی کتیبی میر تەرخانە بۆ مەسەلەی پەیوەندی نێوان ئەخلاق وسیاسەت. لە مێژووی بیری سیاسی دا، هەمیشە چەمکی سیاسەت بەمانای زانست و هونەری بەدەستەوە گرتنی دەسەڵات پێناسە نەکراوە. لە یۆنانی باستان سیاسەت

بە مانای بەشداری شاروەمەندان لە ئیدارە و بەڕێوەبردنی شارەکان بوو. ئەرەستوو فەلسەفەی سیاسی خۆی لەسەر بونیادنانی دەوڵەتێکی ئیدیال دامەزراندبوو کە مرۆڤی باش و شاروەمەندی نموونەیی بۆ بێنێتە بەرهەم. هەر بۆیە ئەرکی سەرەکی دەوڵەتی لە وەدا دەدیت، مرۆڤی بە ڕەوشت بەرزی نموونە، بۆ کۆمەڵگا پێ بگەێنێ . لە ڕوانگەی ئەرەستووە پردی نێوان ژیانی کۆمەڵایەتی و ژیانی سیاسی مەوداێکی ئەوتۆی نەبوو.

ئەم دۆخە بە هاتنی چەرخی ڕێنسانس ولە دایک بوونی و گەشە کردنی ئۆمانیزم دەدرێتە دواوە. بەرهەمەکانی **"ماکیاول"** نوێنەرایەتی کردنی ئەم دۆخە نوێیەیە لە ژێر کاریگەرییەکانی ڕێنسانس دا. لەبەرهەمەکانی **"ماکیاولی"**ش دا تەفسیرێکی ئۆمانیستی لە مرۆڤ و دنیا دێتە گۆڕێ. لەم تەفسیرە ئۆمانیستیەدا بەتەواوی جێگە بە ئەخلاقی دینی لە سیاسەت دا لێژ دەکرێ وئەوەی بە بنەمای سەرەکی دەگیری دەسەڵات و ئیرادەی بەستراوە بە دەسەڵاتە. لێرەوەیە ئیتر مەسەلەی جیایی نێوان ئەخلاق وسیاسەت دێتە گۆڕێ و چەمکی سیاسەت لە پەیوەندی لە گەڵ بەڕێوەبردنی دەسەڵاتدا خۆی دەبینێتەوە. لە کتێبی میردا **"ماکیاول"** ئەوەندەی باسی چۆنیەتی هونەری سیاسەت کردن دینێتە گۆڕێ، دوو ئەوەندە سەرقاڵی چۆنیەتی بەکارهێنانی نواندنی هونەری سەرکەوتوانەیە بۆ سیاسەت. بە پرِوای ئەو بونیاتنانی دەوڵەت، بەرهەمی نواندنی چالاکی سیاسی‌یە. مەبەست لە سیاسەتیش بەدەست هێنان و پاراستنی دەسەڵاتی دەوڵەتە.

بە پێچەوانەی ئەوەی زۆر جار دەبیسترێ لە بیری **"ماکیاول"** دا هێڵێکی جیاکەرەوە لە نێوان ئەخلاق و سیاسەتدا نابینرێ، ئەوەی لە هزری **"ماکیاول"** دا سنوورێکی لێک جیاکەرەوە لە نێوانیدا دەکێشرێ ، بوونی دوو جۆر ئەخلاقە. ئەخلاقی مەسیحی و ئەخلاقی مەدەنی. گازندەی **"ماکیاول"** لە ئەخلاقی مەسیحی کە خۆی لە ڕاستگۆیی، لە قەناعەت و شوکرانەبژێری و بێ نرخکردنی خۆشیەکانی دونیا و ئەوین بە خودادا دەدیتەوە، بە مانای دژایەتی کردن لە گەڵ ئەو بەها ئەخلاقییانە نەبوو، بەڵکوو ئەو پێی وابوو ئەخلاقی ئایینی لە توانای دا نیە نەزمی سیاسی کۆمەڵگایەکی مرۆڤی پێ بونیات بنرێ. هەر بۆیە **"ماکیاول"**لە بەرهەمەکانی دا لە خەمی گەڕان بە دوای فەزیلەت دا نەبوو. لە خۆێندنەوەی ئەو دا فەزیلەت لە چوارچێوی چاکەی گشتیدا پێناسە دەکرا. چاکەی گشتیش ئەو ئامانجەبوو کە هەموو کۆمەڵگایەک بە دوایی دا دەگەڕێ، وەک ئاسایش، سەقامگیری و حکومەتی یاسا.هەر بۆیە **"ماکیاول"** لە کتێبی میردا هەموو وزە و توانای خۆی دەخاتە گەڕ بۆ ئەوەی ئەخلاقی مەسیحی لە ئەخلاقی مەدەنی جیا بکرێتەوە. ئەو بە ڕێگای داماڵینی سیاسەت لە ئەخلاقی ئایینی، لە هەوڵی دۆزینەوەی ئەخلاقیکی‌ترە ، واتە ئەخلاقی سیاسی. ئەخلاقی سیاسیش ئەو پانتایی‌یە دەگرێتە خۆ کە بۆ پاراستن و بەردەوامی دەوڵەت پێویستن. کە وایە مەبەستی **"ماکیاول"** ئەوە نەبوو هێڵێکی جیاکەرەوە لە نێوان سیاسەت و ئەخلاق دا بکێشێ. بە پێچەوانە لە بیری **"ماکیاول"** دا چالاکی سیاسی خۆی بە شێک لە چالاکی ئەخلاقی ژمێردراوە. گرفتی ماکیاول لەگەڵ بەهاکانی ئایینی مەسیحی لێرەوە دەس پێ دەکات کە ئەخلاقی زاهیدانەی مەسیحی ناتوانێ بۆ بونیاتنانی کۆمەڵگایەکی مرۆڤی، جێی ڕەزامەندیی و یارمەتیدەر بێ. بەکورتی بڵێین: **"ماکیاول"** یەکەم بیریاری سیاسی بوو کە توانی بە هۆی بەرهەمەکانییەوە بنەماکانی سیاسەتی مۆدێرن لە بەرانبەر نەریتی ئەخلاقی مەسیحی داپرێژێ. ئەو هەوڵی دا لە ڕێی دامەزراندن و داڕشتنی چەمکێکی نۆێ بۆ سیاسەت لە نەریتی سەردەمی خۆی دوور بکەوێتەوە. یەکێک لە کارە گەورەکانی ماکیاولی ئەوە بوو کە سیاسەتی بە بوارێکی سەربەخۆ لە قەڵەم دا. ئەو هەوڵیدا بەتێروانینێکی ئەقڵانی و دوور لە داوەرێکردنی پێشوەختە، شێوازەکانی بەدەست هێنان و پاراستنی دەسەڵاتی سیاسی شی بکاتەوە.

بیر و ڕاکانی **"ماکیاولی"** تەعبیری لە سەردەمی ژیانی خۆی دەکرد، سەردەمی ژیانی ئەویش چەرخی ڕێنسانس بوو. ئەو لە سەردەمێکدا دەربارەی سیاسەت نوسیویەتی کە دەوڵەتی نەتەوەیی لە ئوروپای خۆرئاوا لە دەرکەوتن وگەشە کردندا بوو . ئەو دەوڵەتەی کە دەبوو تەکنیکێکی نۆێ پەیرەو بکات کە هیچ هێزێک نەتوانێ لە دەرەوەی هاوکێشەکانی دەوڵەت دا باس لە بوونی خۆی بکات. بە لە بەرچاو گرتنی هەمو ئەو دەست پێشخەرییانەیە،**"ماکیاولی"** بە یەکێک لەو کەسایەتی‌یانەی مێژووی بیری سیاسی دەژمێردرێ کە توانیوە پاڵێکی گەورە بە دیمانەی سیاسی‌یەوە بنێ. ئەوەی ئەو لە کتێبی میردا باسی دەکات بە یەکەم دەربرین دادەنرێ لەمێژووی بیری سیاسی دا.

ژان بۆدن

لەبیری سیاسی ڕۆژئاوا دا گرینگترین تایبەتمەندیەکی کە فەلسەفەی سیاسی نوێی لە گەڵ چاخەکانی پێشووی پێ لێک جیا دەکرێتەوە ، چەمکی سەروەرییە. گرینگترین ناوەندی هاودەنگی و پێکەوە ژیانی سیاسی لە یۆنانی باستان، شارەدەوڵەتەکان و لە سەدەکانی ناوەڕاستیش ئیمپراتۆری مەسیح بوو.لە دوای ئەو دوو سەردەمە بەردی بناغەی چەمکی سەروەری لەبەرهەمەکانی **"ماکیاول"** دا خۆی بینییەوە، بەڵام هەر وەک باسی لێوەکرا لە کاتی هۆنینەوەی بیروڕاکانیدا کەڵکی لەو دەستەواژەیە وەر نەگرت.

لە مێژووی بیری سیاسیدا **"ژان بۆدن"** یەکەم کەس بوو بە شێوەیێکی مۆدێرن چەمکی سەروەری وەک بابەتێکی تیۆری و گوتارێکی سیاسی هێنایە گۆڕێ ."**ژان بودن**" لە ڕێگای هێنانە ئارای بیر و ڕاکانییەوە هەم لە لایەک یارمەتی بە سەقامگیری نیزام و سیستەمی سیاسی فەرەنسادا و هەم بۆ زانستی سیاسی و نەزمی دەوڵەتی مۆدێرن، بنەمایەکی تیۆریکیی دامەزراند. هەر بۆیە لە تێئوری **"ژان بۆدن"**دا مەسئەلەی تێئوریزەکردنی چەمکی سەروەری خۆی لە ناوەندی ڕوانگەکانی ئەوە دا دەبینیەوە.

بە گۆێرەی دیتنی **"بۆدن"** سەروەری بریتیە لە دەسەڵاتی باڵا ۆ ڕەها بە سەر خەڵک و هاووڵاتیان دا و یاسا سنووری بۆ دیاری ناکات. بەو هۆیە کە سەروەری مەرجێکی بنەڕەتییە بۆ بوونی گشت دەوڵەتێک. لە تیئۆریەکەی بۆدن دا باس لەو سەروەریە دەکرێ، کە یاسای دروست کرد، بەڵام خۆی پابەند نەبوو بەو یاسایانەی درووستی کردبوون. واتە بە پێی ئەو بۆچوونە یاسا شتێک پتر نیە لە فەرمانی سەروەر و پێویستە گشت لایەک گوێ ڕایەڵی بن.

ژان بۆدن

"بودن" خۆی لەم بارەیەوە دەنووسی :

سەروەری واتە دەسەڵاتی ڕەها و بەردەوام. حکومەت بریتیی‌یە لە یەک کۆمەڵگا.لە دەسپێکی ئەم کارە دا پێویستە ئەم دەستەواژەیە تاوتۆێ پێویست بکەین. بەو هۆیە کە تا ئێستا هیچ کام لە بیرمەندانی سیاسی و یا خۆ حقووقی پێناسەی ئەم دەستەواژەیان نەکردووە. گرینگی و بایەخی چەمکی سەروەری لەوە دایە سنووری نیوان کۆمەڵگایەکی سیاسی لە تەک ڕێکخراو و دامە زراویی مرۆیی ئاسایی دیکە لە یەکتر جیا دەکاتەوە.

لە ڕوانگەی "بۆدن"ەوە کۆمەڵگای سیاسی بریتیی‌یە لە سێ بوار:

بواری یەکەم: بوونی بنەماڵەیە. لەتیۆری "بۆدن"دا بنەماڵە جێگایەکی گرینگ وتایبەتی هەیە لە کۆمەڵگای سیاسیدا. بە دیتنی "بۆدن" بناغەی کۆمەڵگا پشت ئەستوور بە بنەماڵەیە. واتە بوونی کۆمەڵگای سیاسی بە بوونی بنەماڵەوە دەبەسترێتەوە. هەر بۆیە لای وایە هەر ئەندازە ژیانی تاکەکانی بنەماڵە ڕووی لە گەشە بێ، بە هەمان ڕادەش بەختەوەری وڵات و یەکگرتووی کۆمەڵگای سیاسی دەستەبەر کراوە.

بواری دووەم: لە تیۆری" **بۆدن"**دا **کۆمەڵگای سیاسی،** یاسایی بوونی دەوڵەت دەگرێتە خۆ. لە بیری ئەودا دەوڵەت یەکەیەکی یاسایی‌یە و دوا دەسەڵات لە نێو یاسای دەوڵەتدایە. واتە بە مەزندەی

"**بۆدن**"، پێوەری بوونی دەوڵەت،خۆی لەیاسایی بوونی دا دەبینێتەوە و هەر بۆیەش لەکاتی دەرپڕینی بیروراکانی لە یاساوە دەست پێ دەکات.

بواری سێیەم: لە دوای ئەم دوو ئەسڵە، نۆرە دەگاتە تاوتووکردنی مەسەلەی چەمکی سەروەریی. لە تیۆری "**بۆدن**"دا، چەمکی سەروەری هۆکاریکی هەرە گرینگی یەکیەتی و هاوپەیوەندیی کۆمەڵگای سیاسیی‌یە. ئەو لای وایە هیچ کۆمەڵگایەک بەبێ بوونی سەروەری، ناتوانی ڕووی ئاسایش و سەقامگیری بەخۆیەوە ببینێ.

"**بۆدن**" لەمیانەی تیۆریەکەیدا دەوڵەت لە حکومەت جیا دەکاتەوە و سەروەری بە دەسەڵاتی باڵا و مافی حکومەتەکان لە قەڵەم دەدا. ئەو پێی وایە دەوڵەتەکان دێن و دەڕۆن، بەڵام ئەوەی بە دایمی و بە دەست لێ نەدراوی دەمێنێتەوە، چەمکی سەروەرییە.

تایبەتمەندی دووەمی سەروەری ڕەها بوونی چەمکی سەروەرییە. "**بۆدن**" لای وایە "لەو جێگایەی دەسەڵات بە شەرت و مەرج بە کەسێک بسپێردرێت، ناکرێ لەبوونی سەروەریش قسەبکرێت. جگە لە خواوەندی بەرزی بێ هاوتا،کەسی تر لە سەر عەرد لە پاشا بە دەسەڵاتتر نیە. دەسەڵات کاتێ دەتوانێ ڕەها بێ کە کەس خۆی بە شەریک و برابەشی نەزانێ. پاشا بۆ بەڕێوەبردنی یاسا، پێویستی بە ڕاوێژ لە گەڵ کەسی تر نیە.".

یاساکانیش نابێ بە جۆرێک بن، دەست و پێی پاشای پێ ببەسترێ. واتا پاشا بۆخۆی مەجبوور بە بەڕێوەبردنی یاساکان نیە.عورف و سوننەتیش نابێ بتوانێ جێ بە یاسا لێژ بکەن. بە پێچەوانە لەو جێگایەی پێویست بێ ،یاسا دەتوانی سوننەت و عورف لە ئیعتیبار بخات. مەسەلەکانی لێدانی دراو و بڕیاری شەڕ و ئاشتی‌یش بە تەواوی لە دەسەڵاتی پاشادایە.

تۆماس هابز

فەلسەفەی سیاسی تا ڕادەیێکی زۆر قەرزداری بیر و بەرهەمەکانی "**تۆماس هابز**"ە. کاری سەرەکی ئەو پێکەوەنانی دەزگایێکی فیکری بوو بۆ ڕوانینی سیکۆلار لە چەمکی سەروەری.لە بیری "**هابز**" دا هیژەمونی ڕەهای خواوەند بەسەر ژیانی مرۆڤدا جیگایێکی بۆ نەبوو . "**هابز**" لای وا نەبوو خواوەند ئەرکی ڕیبەیی جیهانی بەکلیسا بەخشیوە و لە ڕێگای کلیساوە ئەم ریسالەتە بە پاشا و میرەکان سپێردراوە. بە پێچەوانە هەموو قسەی "**هابز**" ئەوەیە بڵێ دەسەڵات نوێنەری کلیسا و خواوەند نیە.خەڵک بە ئیعتیباری یاسا دەبنە بەندە و فەرمانبەری دەسەڵات. بەو هۆیە کە ئەو بە نوێنەرایەتی لە لایەن خەڵکەوە و بە گوێرەی گرێبەستێکی کە لە نێوان ئەو و کۆمەڵگادا دەبەسترێت بە پلە و مەقامی دەسەڵاتدارەتی گەیشتووە. واتە لێرەدا جۆری پەیوەندی نیوان حاکم و بەندە گۆڕانی بە سەردا نایە،بەڵام سەرچاوەی دەسەڵات لە ئاسمانەوە بۆ زەوی دەگوێزرێتەوە و سەروەر لە حاند هیچ هێزێکی بان زەویدا خۆی بەرپرس نازانێ.

گرینگترین کتێبی "**هابز**" **لویاتیان**ە، ئەم ناوە لە تەورات وەرگیراوە. لویاتیان لە تەوراتدا بە مانای غولێکی ئەفسانەیی‌یە کە هیچ بوونەوەرێکی‌تر ناتوانێ خۆی لە قەرەی بدا و لە حاندی دا خۆی ڕابگرێ. "**هابز**"یش دەزگای دەوڵەت بە غوولێکی وا دەشوبهێنێ. هۆنینەوەی بیری "**هابز**" لێرەوە دەست پێدەکات:

ئەگەرمرۆڤ لە گشت پەیوەندیەکی کۆمەڵایەتی ببری و دابڕاو لە ژیانی خەڵکی‌تر، بە تاق و سەربەخۆ بژی، داخوا بلێێ ئەو ژیانە دەبێ چۆن بێ؟ "**هابز**" بە هۆی ئەو پرسیارەوە لە هەوڵی ئەوە دایە ڕاڤەیکی سایکۆلۆژیانەی چییەتی تاکەکەس بکات. مرۆڤی لای "**هابز**" سروشتێکی نە گۆڕی هەیە و دەکرێتەوە دووکەرت یا خۆ دوو جۆر سروشت. بەو مانایە لە لایەکەوە بە شێوەیێکی سۆزداری هەڵسووکەوتی هەیە و لە لایەکی‌تریشەوە لە ژێر کارتێکەری لۆژیک و بیروێژیی‌یە. لەو دۆخەشدا بە بێ بوونی دەزگای سەپێنەری دەوڵەت، لایەنی سۆز و ئیحساسی مرۆڤ بەسەر لۆژیکی ئەقڵ و تەدبیری مرۆڤدا زاڵ دەبێ و لە ئاکامدا لە گەڵ مرۆڤی دەوروبەری دەکەوێتە کێشە و ململانەوە. چونکە ئەوانیش هەڵگری هەر هەمان خۆزیا و بڕیاری بێ پرانەوەن لە ژیانیاندا. ئەم بارودۆخە لە تیۆری "**هابز**"دا بە دۆخی سروشتی دێتە ناساندن. دۆخی سروشتی لای "**هابز**"، بە مانای دۆخی کلۆلی وشەڕنگێزی و ڕۆژە

ڕەشی بوو. دۆخی شەڕی بێ پرانەوە و ناسەقامگیری و نەبوونی ئاسایش و هێمنی لە وڵاتدا. چونکە مرۆڤ لەم دۆخەدا بە پێی تاقە یاسایەک دەژیا، ئەویش یاسای مافی سروشتی بوو.

توماس هابز

ئەم یاسایەش مافی تەواو دەداتەوە مرۆڤ بۆ کار پێکردنی توانستی کەسێتی خۆی لە پێناوی پاراستنی ژیانی تایبەتی خۆیدا. لێرەشدا هیچ مەرج و ڕیگرێک نییە لە بەردەم ئەم مافەدا جگە لە مەرجەکانی هێز نەبێ. جا لە بەر ئەوەی مەسەلەی هێزو چۆنیەتی دەسەڵات و دەست ڕۆیی لە نێوان مرۆڤەکاندا جیاوازە، ئەوە دەبێتە خستنەوەی دڕدۆنگی و دوژمنایەتی لەگەڵ یەک. لە ڕەوشتێکی واشدا لە کۆمەڵگادا ئارامش و ئاسایش ناتوانی بوونی هەبێ و شارستانیەت ناتوانێ سەرهەڵبدات. بۆ ڕواندنەوەی هەموو ئەو مەترسییانە "هابز" لای وایە ئەم دۆخە سروشتییە بە بوونی گرێبەستێکی کۆمەڵایەتی دەتوانێ کۆتایی پێبێ.گرێبەستی کۆمەڵایەتی یەکێک لەو چەمکە گرینگانەیە کە فەلسەفەی بیری "**هابز**"ی پێ دەناسرێتەوە. تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی "**هابز**" هەم لە حاند مافی خودایی پاشاکان ڕادەوەستێ وهەم لە هەمبەر تیۆری سروشتی بوونی سەرچاوەی دەوڵەت . بە گوێرەی ئەم تیۆریە هەر تاکێک لە تەک ئەویتردا پەیمان دەبەستێ کە مافی حکوومەت کردن لەسەر خۆی بە تاک یاخو کۆمەڵیک بسپرێت و لەو ڕێگایەوە سیستیمێکی دەسەڵاتدارەتی بۆ وڵات چێ بکرێ.

"**تۆماس هابز**" ئەم وێنەیەی دەوڵەت بە دەسەڵاتی باڵا دەزانێت. واتە گرێبەستی کۆمەڵایەتی "**هابز**"، جۆرێکە لە حکوومەتی ڕەها. بەگوێرەی ئەو دیتنە خەڵک ناتوانن لەسنووردار کردنی دەسەڵاتداردا پابەندی هێندێک شەرت و مەرجی بکەن. واتە لە تیۆری "**هابز**"دا ئەسپاردنی دەسەڵاتدارەتی بە بێ مەرجە.

لە دوای دامەزراندنی دەسەڵاتدارەتی، فەرمانی دەسەڵاتدار وەک یاسایە . "**هابز**" لە دژی هەر باوەڕێکە کە داوای دابەشکردنی دەسەڵات بکات و بە تەواوی پشتگیری لە دەسەڵاتی ڕەها دەکات. ئەو بە توندی لەسەر ئەوە پێدادەگرێ سەروەری غەیری قابیلی دابەشکردنە. لە ڕوانگەی "**هابز**" ەوە سەروەری بریتیە لە هێزیکی تۆکمەی قۆرخکەر لە ژێر دەستی یەک حوکمڕاندا. هەر بۆیە لە درێژەی ئەم بیرە لای وایە لە دوای دامەزراندنی دەسەڵاتدارەتی، فەرمانی دەسەلاتدار وەک یاسایە و ژیر دەستان لە هیچ بارودۆخێکدا مافی ڕاپەرینیان بۆ نیە.

جان لاک

لە دوای "**ماکیاول**" و "**بۆدن**" و "**هابز**"، بۆ باس لە سەر چەمکی سەروەری نۆرە بە "**جان لاک**" دەگات. پرسی سەرەکی تیئۆری سیاسی "**جان لاک**"یش هەر وەک پرسی "**هابز**"ە. بەڵام "**جان لاک**" لە حاند شێواوی سیاسی بریتانیا خاوەن ڕوانگەیکی تر بوو. ئەو لە گەڵ

"**هابز**"دا هاودەنگ بوو کە سیستیمی پاشایەتی کۆتایی پێ هاتووە. بەڵام بە بیری ئەو لاوازی دەسەڵات لەوەوە سەرچاوەی گرتووە کە پاشا خەریکە لە سنووری دەسەڵاتەکەی تێی بپەڕینێت. بە باوەڕی "**لاک**" قەیرانی ڕاستەقینە، قەیرانی ڕەوایەتی بوو. ئەوە ڕاست نیە کە خەڵک بە هۆی لاسارییەوە سەرکێش بوونە، بەڵکوو هۆکاری سەرەکی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە دەسەڵاتدارانی کۆمەڵگا هەوڵیان دابوو دەسەڵاتی خۆیان پتر لەوەی کە مافیان بوو تێهەڵێنابوووەوە. " **لاک**" بۆ خستنەڕووی تیگەیشتنی خۆی لە ناسەقامگیری کۆمەڵگای بریتانیا پەیوەندی نێوان خەڵک و دەسەڵاتدارانی لە چوارچیوەی پەیماننامەدا خستە بەر ڕاڤە و لێکۆڵینەوە." **لاک**" بە پشت بەستن بەوە کە مرۆڤ لە ڕووی

سروشتیەوە ئازاد و یەکسان وئاقڵ و لۆژیکن، ناتوانن ئەوە قەبووڵ بکەن کە بە ویست و ئیرادەی خۆیان لە بەرانبەر دەسەڵاتێکی سەرەڕۆدا مل کەچ بن. لە دیدی "**لاک**"دا حکوومەت وەک ئەمانەتێک وایە کە لە سەر ئیرادەی خەڵک دادەمەزرێ و لە هەمان کاتیش لە لایەن خەڵکەوە هێندێک بەربەستی بۆ دەست نیشان دەکرێ. بەڵام کاتێ دەسەڵاتدارانی کۆمەڵگایەک هەوڵ بدەن دەسەڵاتگەلێک بە دەست بێنن کە لە لایەن خەڵکەوە پیان نەدراوە، پەیمانی نێوان خۆیان و خەڵکیان ژێر پێ خستووە. ئیتر خەڵک بە ئەرکی خۆی نازانێ بە پرنسیپەکانی ئەو پەیمان وەفادار بێ. لێرەوە پابەند بوون بە پەیمان وگرێبەستێکی کۆمەڵایەتی لە تیۆری "**لاک**"یش دا دێتە گۆڕێ.

جان لاک

لە تێگەشتنی "**لاک**"دا گرێبەست، ڕێکەوتنێکە لە نێوان دوو لایەندا. گرێبەستی کۆمەڵایەتی وەک هەر ڕێکەوتنێکی دیکە بە دەستهێنانی شتێکە بەرانبەر بە دەست هەڵگرتن لە شتێکی تر بە شێوەیکی ویستخوازانە. بە باوەڕی "**لاک**" پەیمانی کۆمەڵایەتی ئامانجێکی ڕوون و ئاشکرایە کە لە گەڵ کۆیلەتی و ملکەچیدا ناگونجێ. مەبەست لەو گرێبەستە دامەزراندن و بونیاتنانی کۆمەڵگاێکی مەدەنییە. بەو مانایە ئەگەر خەڵک لە ئاکامی ڕەزامەندی و دانان بەو گرێبەستە هێندێک مافی دۆخی سروشتیان لە کیس دە چێ، لە بەرانبەردا دەسەڵاتیش دەبێ مل کەچی پاراستنی یاسا و مافی سروشتی و ئیرادەی گشتی بێ.

لە ڕێگای ئەو تێگەیشتنەوە لە چەمکی سەروەری، "**لاک**" درز دەخاتە تیئۆری "**هابز**"ەوە لە مەڕ حکوومەتی ڕەها. بە باوەڕی "**لاک**" مەسەلەی پاراستنی گیان و ئاسایشی هاووڵاتیان نە تەنیا نابێ ببێتە هۆی دەسەڵاتێکی ڕەها،بەڵکوو ڕێک بەپێچەوانە دەبێ ببێتە هۆی حکوومەتێکی سنووردار. بەباوەڕی "**لاک**" سەروەری دەبێ هەم لە لایەک پابەندی یاسا بێ و هەم دەسەڵاتەکەشی سنووردار بێ. بە جۆری ڕوانینی "**لاک**" مافی سروشتی ئەو مافانەیە کە بۆ تاکە کەسە. هەر لێرەوە بەو ئاکامە دەگات هەموو هەڵکەوتی سیاسی وەک سیستیمی دەستووردانان و دادپەروەری ... دەبێ لە خزمەت دابین کردن و پاراستنی مافی تاکە کەسدا بێ. هەر لە درێژەی ئەو بیرە، کاتێ لە پەیمانی جڤاکی دەدوێ، لە سەر ئەوە پێداگرێ کە دەزگای دەوڵەت دەبێ لە سەر زۆرترین ڕەزامەندی هەموو ئەندامانی کۆمەڵگا بینا بکرێ و فەلسەفەی دەوڵەت تەنیا بۆ ئەوەیە کە ماف و دەستوور بسەلمێنێ و بپارێزێ. کەچی بە دیتنی "**هابز**" ئەگەر دەوڵەت تەنیا ئاسودەیی و ئاشتی بۆ تاکەکەس تەرخان بکات،ئەوا تاکە کەس بەرانبەر بە دەوڵەت هیچ مافێکیتری نیە. بەڵام بە گوێرەی دیتنی"**لاک**" سەروەری نابێ و بۆی نیە لە دەرەوەی یاسا بێ، بەڵکوو یاسا دەبێ سنوور بۆ دەسەڵاتی ئەویش دیاری بکات و سەروەرییش دەبێ لە چوار چیوەی دەسەڵاتێکی یاسایی‌دا خۆی پێناسە بکات. وەک دەبینین بە هاتنە ئارای بیر و ڕاکانی"**جان لاک**" بۆ یەکەم جار مەسەلەی دابەش کردنی هێز و جیا کردنەوەی دەزگای یاسادانان و دەسەڵاتی دادوەری، دێتە ئاراوە و قەڵشێکی گەورە دەخرێتە ناو دەزگای بیری "**هابز**" ەوە.

لە ئاخر و ئۆخری سەدەی هەژدەهەمدا تیۆری سەروەری لە لایەن "ژان ژاک ڕۆسۆ"ەوە بە جۆرێکی تر گۆڕانی بەر چاوی بەسەردا دێ و بیر و ڕاکانی ئەو، گۆڕانێکی گەورەی لە هزری سیاسیدا دروست کرد. "ڕۆسۆ" لەو بیرمەندانەیە کە تیۆری دەسەڵاتداریەتی خەڵکی داناوە ، کە لە ڕۆژگاری ئێستاشدا بە شێکە لە بنەماکانی سیستیمی دیموکراسی. لەتیئۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی کلاسیکی‌دا باس لە دوو جۆر گرێبەست دەکرا:

یەکەم: گرێبەستێکە کە خەڵکی لە گەڵ یەکتردا دەیبەستن و بە ڕەزامەندی هاوبەش لە گەڵ یەکتردا ڕێک دەکەون بۆ ئەوەی پارێزگاری لە ئاسایشی خۆیان بکەن.

دووهەم: ئەو گرێبەستەیە کە ئەو خەڵکە لەگەڵ دەسەڵاتدارەتییەکدا دەیبەستن و حکوومەتی پێ دەسپێرن. "هابز" لە تیۆریەکەی خۆیدا گرێبەستی یەکەم لادەبا و گەیشتە حکوومەتی ڕەها.

کەچی بە پێچەوانەی **"هابز"،"جان لاک"** تیئۆریەکەی خۆی لەسەر هەر دوو گرێبەستەکە دامەزراند و گەیشتە حکوومەتی دەستووری. واتە لە گرێبەستی یەکەمدا خەڵکی لە گەڵ یەکتردا دەکەونە خۆ بۆ پێکهێنانی کۆمەڵگایەکی سیاسی. بەڵام پاشان بە گرێبەستی دووهەم بە شێوەیەکی مەرجدار کاری حوکمڕانی بە دەسەڵاتدار دەسپێرن. **"ڕۆسۆ"**ش وەک **"هابز"** یەک گرێبەستی پەسەند کرد. بەڵام بە پێچەوانەی"**هابز**" بەرەو گرێبەستی جۆری یەکەم ڕۆیشت. واتە لە تیۆری **"ڕۆسۆ"**دا ئەوە خودی خەڵکن کەسەرچاوەی دەسەلات و بنەمای شەرعیەتی دەسەلات پێک دێنن. ئەم تێگەیشتنەی "ڕۆسۆ" لە گرێبەستی کۆمەڵایەتی، لە ڕاستی دا خوێندنەوەیێکی تازە بوو بۆ چەمکی سەروەری. واتە تێگەیشتن لە تیئۆری پەیمانی کۆمەڵایەتی لای "ڕۆسۆ"، پشت بەستووە بە تێگەیشتنی سەروەری لە فۆرمێکی نوێ دا کە بە "گەلسەروەری" ناسراوە .

وەک دەبینین چەمکی سەروەری لە تەمەنی خۆیدا و لە هزری بیرمەندانی سیاسیدا، داکشان و هەڵکشانی زۆری بە خۆیەوە دیوە. لە دەستپێکدا سەروەری لە پاشاوە گواستراوە بۆ دەوڵەت و پاشان لە قۆناغەکانی تردا بۆ تاک و ئینجا دواتر بۆ خەڵک و نەتەوە گەڕاندرایەوە.

ئەوەی تا ئێرە لە مەڕ پێناسە و دەم و کاتی سەرهەڵدانی چەمکی سەروەری خرایە ڕوو، وێنەیێکی بچوکە لە هزری بیرمەندانی ئەو بوارە. لەو ئاوردانەوەیە دا نیشاندرا چەمکی سەروەری لە بیری هزرمەندانی ئەو بوارەوە ، هەڵگری مانایێکی چە بەستوی نەگۆڕی نەبووە. لە گەڵ گەشەی گۆڕانکارییە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکان و هاتنە ئارای پێویستە نوێیەکان، پێناسەی چەمکی سەروەریش گۆڕانی بە خۆیەوە دیوە. واتە هاوکات لە گەڵ گۆڕانی دەسەڵات و حکوومەتی تاکەکەسی بە حکوومەتی میللی، چەمکی سەروەریش لە پرۆسەی دیمۆکراتیزە بوونیدا لە مانا و پانتایەکیتری مێژوویی دا خۆی دیتۆتەوە.

بۆ نموونە، لەو سەردەم و بارودۆخە دا کە "**ماکیاول**" تیۆرییە سیاسیەکەی خۆی دەنووسی،دۆخێکی بەتەواوی قەیرانی، وڵاتی ئیتالیای گرتبووەوە. گرفتی سەرەکی ئەوە بوو کە شارەکانی دەوڵەتی ئیتالیا، بارودۆخێکی نالەباریان هەبوو. دۆزی ئاسایی شارەکان تێکچووبوو. ململانەی خێڵەکی، باری هێمنی وڵاتی شڵەژاندبوو. سیستیمە سیاسییە جۆراوجۆرەکان سەقامگیریەکیان پێوە دیارنەبوو، هەر لە بەر ئەوەش یەک لە دوای یەک دەهاتن و دەڕۆیشتن. لە کەش و هەوایێکی واادا "**ماکیاول**" لەو پروایە دا بوو، لە هەمبەر مانەوە و بە هێزتر کردنی سیستیمی سیاسی قسەگەلیکی زۆری پێیە بیاندرکێنێت. ئەم تێگەیشتنە لە هەمبەر کارەکانی "**بۆدن**"یشدا هەر بە هەمان شێوەیە. پێناسەی "**بۆدن**"یش لە چەمکی سەروەری پێش هەرشتێک بەرهەمی بارودۆخیکی تایبەتی سیاسی و کۆمەڵایەتی بوو کە لەو کاتە دا باڵی بەسەر کەش و هەوای سیاسی لە فەڕەنسادا کێشابوو. فەڕەنسا لەو ڕۆژگارە دا لە بەردەم شەڕێکی نێوخۆییدا بوو. ململانەی نێوان کلیسا و پاشا سەقامگیری و ئاسایشی ئەو وڵاتەی خستبووە مەترسییەوە. لە هەر بەشێکی ئەو وڵاتە کۆمەڵێک ڕێگر لە حاند دەسەڵاتی پاشا قوت بیونەوە. فەرمان وبڕیارەکانی دەزگای بەڕێوەبەری وڵات لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر فەرقی و جیاوازی هەبوو. لەولاشەوە پاشای فەڕەنسا قایل نەبوو ئوتوریتەی پاپا قەبووڵ بکا. بۆ کۆتایی هێنان بە دۆخێکی وا، واتە بۆ بنەبڕ کردنی پشێوی لە وڵات و ڕێک هێنانی ناوەندێکی بە هێز، تیئۆری سەروەری "**بۆدن**" دێتەوە ئاوارە. ساخکردنەوەی سەروەری لە فەڕەنسا و ماڵئاوایی لە کێشەکانی نێوخۆیی، بزوێنەری "**بۆدن**" بۆ ئەو کارەی بوو. ئەو پێی‌وابوو چەمکی سەروەری هۆکارێکی هەرە سەرەکی‌یە بۆ یەکێتی و یەک دەنگی سیاسی لەو وڵاتەدا.کۆمەڵگایەکی سیاسی ئەگەر نەتوانێ وەڵامێکی ڕاستەقینە بە ساغ کردنەوەی سەروەری سیاسی بدا، ناتوانێ درێژە بە ژیانی ئاسایی خۆی بدا.

هونەری گەورەی هزروانانی ئەم بوارەش لەوەدا بووە،هەستیان بە ئاستەنگ و مەترسی هەڵوەشانەوەی نەزمی مەدەنی وڵاتەکانیان کردووە و هانی ئەوانی داوە کە وەک بیرمەندێک بە دوای ڕێگا چارەسەر دا بگەڕێن. بۆیە لێرەدا ڕەنگە بتوانین بڵێین تیئۆری ئەم بیرمەندانە هەم لە لایەکەوە ڕەنگدانەوەی بارودۆخی قەیرانیی ئەو وڵاتەی پێوە دیارە و هەم لە هەمان کاتدا بە مانای وەڵامێک بۆ کۆتایی هێنان بە ئاڵۆزی و ناسەقامگیری لە وڵاتەکەیان بووە.

چەمکی سەروەری لە پەیوەندیە نێونەتەوەیی‌یەکاندا

(ڕێکەوتنامەی وێستفالی)

دەوڵەت- نەتەوە داهێنانێکی نوێی ئوروپا بوو. لەو نێوەدا ئاشتی ویستفالی 1648 لە دایک بوونێکی بە ئەسپایی بوو، بۆ چێبوونی مۆدێلی دەوڵەت نەتەوە. هەنگاوی یەکەمی ئەو هەوڵە بریتی بوو لە کۆکردنەوەی دەسەڵات لە دەست پاشاکان و وەلانانی میراتگرانی چاخی فئودالی. لە باری مێژووییەوە بۆ یەکەم جار لێرەوە کۆمەڵگای نێونەتەوەیی بە مانای کۆمەڵگەیەکی پێک هاتوو لە دەوڵەتانی سەربەخۆ و خاوەن سنووری دیاریکراو هاتە دنیای پراکتیکەوە.

ئاشتی ویستفالی لە چەند ئاقارەوە بۆ ژیانی سیاسی وڵاتانی ئوروپایی خاوەنی گرینگیەکی چارەنووس‌ساز بوو. لە لایەکەوە کۆتایی بە شەڕی سی ساڵەی ئایینی کاتولیک و پرۆتستان هێنا. لە لایەکی‌تریشەوە سەربەخۆیی بواری سیاسەت بە فەرمی ناسرا و کلیسا دانی بەوە دانا کە هەڵسورانی کار و باری دونیایی، پەیوەندی بە جیهانی ئەقڵ و سیاسەتەوە هەیە. لە ئاکامی بەرقەراربوونی پەیمان‌نامەی ویستفالی و جەختکردن لەسەر پرینسیپی یەکسانی و سەربەخۆیی و سەروەریەتی، بۆ یەکەم جار کۆمەڵی نێودەوڵەتی لە دایک بوو. واتە بوونی کۆمەڵێک دەوڵەت کە دان بە سەربەخۆیی و یەکسانی یەکتر دابنێن وبە یەکەوە بە گوێرەی ئەو ڕێسایانەی کە بە ویستی خۆیان قەبوڵیان کردووە، پێکەوە ژیانی بە ئاشتی‌یان هەبێ. واتە لە گەڵ ویستفالی دا سەروەری دەوڵەتان بە فەرمی ناسراوە و دەوڵەت‌تەوەری بە سەرچاوەی سەرەکی ئاسایش هاتە ئەژمار. لێرەوە ئیتر دەزگای دەوڵەت و پرنسیپی سەربەخۆیی نێوان دەوڵەتان وەک نوێنگەی بەرزترین دەسەڵات و بە هێزترین هێز پێناسەکرا. بە هۆی ئاشتی ویستفالی‌یەوە شەرعیەتێکی بە تەواوی مانا بۆ هێماکانی سەروەری وەک پاراستنی سنووری دەوڵەتان دانی پێدانرا و بە گوێرەی نەزمی ویستفالی هەموو دەوڵەتان لە چوارچێوەی خاکی خۆیان دا، خاوەن سەروەری تەواویان هەیە و هیچ لایەکی بۆی نیە ئەو سەروەرییە خەوشدار بکا. لە بنەما هەرە دیارەکانی ئەو پەیمانامەیە : پرنسیپی یەکسانی نێوان دەوڵەتان لە ئەرک و مافدا (کاتولیک بێ یان پرۆتستان، یاهەر دەسەڵاتێکی دیکە)بوو، بەو مانایە دەوڵەتان هەموویان لە یەک پلە دا دەبن و هیچ جیاوازێک بە هۆی ئایین و بە هۆی جۆری سیستەمی حوکمڕانی نایێتە هۆی ئەوەی ئەسڵی یەکسانی لە نێوانیاندا خەوشدار بکرێ.

پرنسیپێکی‌تری ویستفالی هاوسەنگی نێودەوڵەتی بوو. ئەم پرنسیپە وەک گەرەنتێیک بۆ جێبەجێکردنی پەیمانی ناوبراو هاتە ئاراوە کە دەوڵەتان بەڵێنیاندا بە هێشتنەوە و پاراستنی بارودۆخی سیاسی و هاوپەیمانەتی نێو دەوڵەتی بۆ دەستەبەر کردنی ئاشتی لە ئوروپا. بەومانایەی ک نابێ دەسەڵاتی سیاسی و هەرێمی هیچ دەوڵەتێک لەسەر حیسابی دەوڵەتێکی تر فراوان بکرێت. هەروەها بەرهەڵستی هەر چەشنە هەوڵێکی لەم چەشنە بدرێت کە ئاشتی نێودەوڵەتان تێک بدات. بە کورتی بڵێین: مێژووی چەمکی سەروەری لە پراکتیکدا بەرهەمی ڕێکەوتنامەی ویستفالی بوو، کە لە پاش شەڕە ئایینیەکانی ئوروپا واژوکرا. ویستفالی بەردی بناغەی چێ بوونی دەوڵەتە نەتەوەییەکانی لە سنوورێکی دیاریکراوی سەرزەمینی دا. ئەم دەوڵەتانە بناغەی کۆمەڵگە ئوروپاییەکانی لە سەدەی شازدە بە دواوە بونیاد نا و پاشان ئەو مۆدێلە توانی بە هەموو وڵاتانی دیکە دا تەشەنە بکات. لێرەوە ئیتر بنەما و پرینسیپەکانی یاسای گشتی نێو دەوڵەتی لە بونیات نانی کۆمەڵی نێودەوڵەتی هاوچەرخ دامەزرا و بۆ یەکەم جار لە مێژوودا ئەسڵی سەروەری دەوڵەتان بوو بە بەشێکی جیانەکراوە لە سیستیمی حقوقی نێونەتەوەییدا.

چەمکی سەروەری لەسەردەمی شه ڕی سارد دا

هێشتا بڵێسەی شەڕی کاول کارانەی دووهەمی جیهانی بە تەواو دانەمرکابووەوە، جیهان بەرەو ململانە و ناکۆکێکی نوێ ڕەکێش کرا. تێکرای وڵاتانی جیهان بە دەسپێکی ئەم ململانەیە لە نێوان دوو بەرەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا جێگیر کران. دەوڵەتەکانی ئەمریکا و روس، سەر قافڵە و کارگێری هەر دوو بەرەی دژبەر بوون.

دەکرێت بڵێین لە پەیمانی ویستفالی‌یەوە ،هەتا لە بەر یەک هەڵوەشانی یەکێتی سۆڤیەتی لە ساڵی 1989 بیرۆکەی سەروەری لە سەرووی لیستی پەیوەندیە نێودەوڵتیەکان و فەلسەفەی سیاسی

مایەوە. لەو سەردەمەدا هۆکاری هەڵایسانی شەڕی دووەمی جیهانی وا دەست نیشاندەکرا کە ڕەنگە ئەو شەڕە ڕووی نەدایە، گەر هیتلێر سەروەری دەوڵەتانی دراوسێی خۆی پێشێل نەکردایە. هەر بۆیە لە ماوەی شەڕی ساردیشدا بیرۆکەی سەروەری هاوجووت بوو لە گەڵ بەرژەوەندی ستراتیژی هەر دوو بەرەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا دا. خۆرئاوا پێوابوو سەروەری وڵاتەکانی بەشێکە لە کەلەپوور و پێکهاتەی ئەو بەهایانەی هەڵگریەتی و بەمەش دەتوانێ ڕێگا لە بەرفراوان بوونی بەرەی وڵاتانی سۆسیالیستی بگرێت.

لەو لاشەوە یەکێتی سۆڤیەتیش خوازیاری ئەوە بوو خۆرئاوا دەست لە کاروباری ناوخۆی وڵاتانی دەست و پەیوەندی ئەو وەرنەدات. واتە بە چەشنێک هەر دوو بەرەی دژبەر سنوور و کەوشەنی ناوچەی ژێر دەسەڵاتی یەکتریان قەبووڵ کردبوو. هاوکات وڵاتانی جیهانی سێهەمیش کە تازە لە ژێر دەستی کۆلۆنیالیزم ڕزگاریان ببوو، بەمەبەستی جێ پێ قایمکردنی خۆیان جەختیان لەسەر پرنسیپی سەروەری نیشتیمانی خۆیان دەرکردەوە. هەر بۆیەش بوو لە سەردەمی شەڕی سارد و لە یاسای نێو دەوڵەتی دا هەر جۆرە دەستێوەردانێکی کاروباری نێوخۆی دەوڵەتان دژی دەوەستراپەوە . بۆ ئەم مەبەستەش پشت بە یاسای نێودەوڵەتی دەبەسترا کە سەروەری دەوڵەتی بە دیاردەیەکی موتلەق و پیرۆز لە قەڵەم دەدا و بە دایم دەوڵەتی لە حاند هەموو جۆرە دەستێوەردانێک دەپاراست. هەر لە درێژەی ئەو خوێندنەوەیە و بە پێی پرنسیپی یەکسانی دەوڵەتان لە سەروەری، ئەرک دەکەوتە ئەستۆی هەموو لایەک دەست لە کاروباری نێو خۆیی یەکتریش وەرنەدەن.لەو ڕۆژگارەدا دەوڵەتەکان دەیان دەتوانی بێ هیچ سڵەمینەوەیەک کوشتاری بە کۆمەڵ لە خەڵکی وڵاتەکەیان وەڕی بخەن، بێ ئەوەی ترسی ئەوەیان هەبێ بە هۆی ئامرازەکانی سیاسەتی دەرەوە بە دواداچوونیان لەسەر بکرێ. بە درێژایی هەموو ساڵانی شەڕی سارد، وڵاتانی خاوەن سەروەری نەتەنیا یاساکانی پاراستنی نێودەوڵەتی مافی مرۆڤیان دادەڕشت، بەڵکوو بە پێی ویستی ڕەهای خۆیان ڕەوتی چۆنیەتی جێبەجێکردنیشیان لە پاوانی خۆ خستبوو. زۆر جار دەگوترێ یاسا ئامرازێکە بۆ ڕێگرتن لە زولم وزۆر و دەسەڵاتی ستەمکاری، بەڵام لە سەردەمی شەڕی سارددا یاساکانی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان خۆیان بوون بە سەرچاوەی زوڵم و نارەوایی. لە ڕاگەیاندراوی پرینسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی لە مەڕ پەیوەندی و هاوکاری دۆستانەی نێوان دەوڵەتەکان، پەسەند کراوی 1970 دا هاتووە: "هەموو دەوڵەتان لە ڕووی سەروەرییەوە یەکسانن. دەوڵەتەکان ئەرک و مافەکانیان یەکسانە و سەرەڕای جیاوازییە ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان بە ئەندامی یەکسانی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی دادەنرێن. یەکسانی یاسایی وا دەخوازرێ کە هیچ جۆرە دەست تێوەردانێک لە کاروباری ناوخۆیی دەوڵەتەکانی دیکە ئەنجام نەدرێت کە بێتە هۆی نەهێشتنی سەروەری و سەربەخۆیی ئەو دەوڵەتە. لە چوار چێوەی ئەو نیزامەدا، سیستەمی یاسایی و ڕامیاری نێودەوڵەتی بەستراوە بە سەقامگیری دەوڵەتەکان بوو."

جاڕنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان بە ڕاشکاوی ئەمە دەردەبڕێت کە ڕێزگرتن لە یەک پارچەیی خاک بنەمای سەرەکی پەیوەندییە نێودەولەتیەکانە.

بڕگەی 1- لەبەندی -2- ی جاڕنامە لەم بارەیەوە دەڵێ:

ڕێکخراو لە سەر بنەمای پرینسیپی یەکسانی سەروەری هەموو دەوڵەتەکان دامەزراوە. بڕگەی -4- بەندی -2- ش حوکم لە هەموو وڵاتان دەکات کە: لە پەیوەندییە نێو دەوڵەتیەکانی نێوان خۆیان دا هەڕەشەی بە کارهێنانی هێز دژ بە یەک پارچەیی خاک یا سەربەخۆیی ڕامیاری هیچ وڵاتێکیتر نەکەن. هەر وەها بڕگەی-7-لەبەندی-2ش دەڵێ: هیچ کام لەو ڕێسایانەی کە لەم جاڕنامەیە دا هاتوون، ئەو مافە بە نەتەوەیەکگرتووەکان نادەن کە دەست تێوەردانی ئەو کاروبارانە بکات کە بە شێوەیێکی خۆیی بە بەشێک لە دەسەڵاتی ناو خۆیی وڵاتان دادەنرێت. وەک دەبینین لە قۆناغی شەڕی ساردا چەمکی سەروەری بە یەکێک لە گرینگترین تایبەتمەندیە سەرکییەکانی دەوڵەت لە بواری پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکان دێتە ئەژمار. لەو سەردەمەدا فاکتەرەکانی، دانیشتوان،سەرزەوی، بوونی حکوومەت و دەسەڵاتی سیاسی نەیان دەتوانی پێوەرێکی ورد و جیاکەرەوەی ئەم دیاردە ڕامیارییانە بن لە گروپبەندییە مرۆییەکانی دیکە.لەو نێوەدا پرینسیپی سەروەری بە تەواوکەری هەل ومەرجی ڕەگەزەکانی دەوڵەت دادەنرا. لەو ڕۆژگارەدا پرینسیپی سەروەری لە یاسای نێودەوڵەتی دا خۆی لەو سێ ڕە گەزە دا دەبینیەوە. یەکەم **سەربەخۆیی سیاسی.**دووهەم، **ئۆتۆنۆمی ناوخۆیی.** سێیەمیش، **یەک پارچەیی خاک.**

سەربەخۆیی ڕامیاری بە مانای سەروەرییەکە کە بۆ دەرەوە دەگەڕێتەوە و ئاماژەیە بە شوێنی دەوڵەت لە نێو ریزبەندی نێودەوڵەتی دا. واتای سەر بە خۆیی ئەوەیە کە هیچ دەسەڵاتێکی دەرەکی نەتوانێ بڕیار و ڕێساکانی خۆی بە سەر ئەودا بسەپێنێ.

ئۆتۆنۆمی ناوخۆیی یا سەروەری ناوخۆیی، بریتیە لە دەسەڵاتە پاوانکراوەکانی دەوڵەتێک لە بواری دیارکردنی هەل ومەرجەکان و چۆنیەتی بوونی خۆی. ئەم لایەنە لە سەروەری ئاماژەیە بە کاروبارەکانی ناو خۆی دەوڵەت و شوێنی دەسەلاتی بالا لە نێو دەوڵەتدا و بڕیارەکانی پەیوەستە بە هەموو هاوڵاتی و گرووپ و دامەزراوەکان لەنێو کۆمەڵگە دا. لە دوای ئەو دوو ڕەگەزە، دەگەینە ڕەهەندی یەک پارچەیی خاک. یەک پارچەیی خاک، ڕەهەندی سەرزەوینی سەروەری لە خۆ دەگرێ و بریتیە لە دەسەڵاتی تەواو و پاوانکراوی دەوڵەت بە سەر کۆی دارایی و ئەو سامانانەی لە سەر و لە ژێر خاکی ئەو دەوڵەتەدا دەست دەکەون.

ئەم سێ ئەسڵە، بە درێژایی هەموو ساڵانی شەڕی سارد، بوون بە فریاد ڕەسێکی گەورە بۆ ڕژێمە دیکتاتۆرەکان بۆئەوەی هەر چەشنە مافخوازییەک لە گەرووڤا بخنکێنن. لەو لاشەوە بۆ جینایەت و کوشت و بڕیان لە پاسای نێو دەوڵەتی شەرعیەتی پێویست وەربگرن. هەر دوو بەرەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بە بیانووی ئەسڵەکانی ڕێزدانان بۆ سەربەخۆیی سیاسی و پاراستنی یەک پارچەیی خاکی دەوڵەتان، لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست چاویان لە ستەم وئیستیبدادی تاقەت پروکێنی دەوڵەتە دیکتاتۆرەکانی ناوچەکە پۆشی. ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ئاکامی ئەو دۆخە دا کرایە قەڵای دیکتاتۆری و ستەم و چەوسانەوە. بە بەرچاوی هەموو دنیاوە هەزاران مرۆڤی کورد لە هە لەبجە تووشی قڕ کردن هاتەوە، بەڵام هەموو کۆمەڵگای نێودەوڵەتی وەک وشتری نێو پەمۆ متەقی لە خۆی پری و لە ژێر دەمامکی دەستێوەرنەدان لە کار و باری ناوخۆیی دەولەتان پشتیان لە هەموو ئەخلاقێکی بە شەردۆستانە کرد.

گرفتی سەرەکی لەو ڕۆژگارە دا ئەوە بوو، پرنسیپی سەروەری دەوڵەتان وەک دیاردەیەکی پیرۆز و وەک ئەسلێکی نەگۆڕ و خەوش هەڵنەگر لێی دەڕواندرا. لەو نێوەدا ئەگەر چەند نموونەیەکی وەکوو پاکستان و دروست بوونی دەوڵەتی ئیسرائیلی لێ دەرچێ، نەخشەی سیاسی جیهان لە قۆناغی شەڕی سارد دا گۆڕانێکی ئەوتۆی بە خۆیەوە نەبینی و سنووری دەوڵەتان بە دەست لێنەدراوی مانەوە. بە کۆتایی هاتنی شەڕی سارد و نەمانی سیستمی دووجەمسەری، ئیتر بارودۆخەکە گۆڕانی بەرچاوی بە خۆیەوە بینی. هەر لە دوای کۆتایی هاتنی شەڕی ساردەوە تا ئێستا، بە دەیان دەوڵەتی نەتەوەیی لە دونیا دا دروست بوون و بەشی زۆریان بوونە ئەندامی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان، هەر لەو ساڵانەدا جوغرافیای سیاسی دەیان وڵات گۆڕانی بە خۆیەوە دیوە و چەندین نەتەوەی دورخراوە لە بازنەی دەسەڵات لە مەترسی قڕکردن و کوشتاری بە کۆمە ڵ ڕزگاریان بووە.

گۆڕان لە چەمکی سەروەری

وەک بینیمان لە ئاشتی ویستفالی یەوە، تا کۆتایی هاتنی شەڕی سارد چەمکی سەروەری لە زومرەی گرینگترین تایبەت مەندیە سەرکییەکانی دەوڵەت لە بواری پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان هاتە ئەژمار. بە درێژایی هەموو ئەو ساڵانە پرنسیپی پەیوەندییە نێونەتەوەییەکان بە شێوەیەکی گشتی لە سەر بناغەی پارسەنگی هێز بەڕێوە چووە و ئەکتەری سەرەکێش لەوپەیوەندییانە دا دەوڵەت بووە .

بە کۆتایی هاتنی شەڕی سارد، جیهان پێی نایە قۆناغێکی تازەوە و بە هاتنە ئارای کۆمەڵێک فاکتوری گرینگ و کۆمەڵێک گۆڕانکاری لە پەیوەندییە نێونەتەوەییەکان، سیمای جیهان تووشی گۆڕانکاری گەورە هات. دەسپێکی ئەم ئاڵووگۆڕانەش بە نەمانی بلۆکی شەرق و دونیای دووجەمسەری هاتە دی. بە جیهانی بوون و ڕووخانی دیواری برلین، یەکگرتنەوەی هەر دووبەشی ئاڵمان، کۆتایی هاتنی سیستیمی ئاپارتاید، هە ڵوەشانەوەی یەکیەتی سۆڤیەتی، سنووردارببوونی چەمکی سەروەری دەوڵەتان، هاتنە ئارای پرنسیپی دەستێوەردانی مرۆیی، پێکهێنان و دەست بە کار بوونی دادگایی تاوانبارانی شەڕ... هەموویان پیشاندەری سەردەم و جیهانێکی نوێن.

دەستپێکی ئەم وەرزەش لە ئاستی پەیوەندییە نیو نەتەوییەکاندا بە نەمانی بلووکی شەرق و دونیای دوو جەمسەری دەستی پێکرد. لێرەوە چەمکی سەروە ری ڕەهای دەوڵەتان درزی تێکەوت وسەروەریی و دەسەڵاتی دەوڵەتان بە شێوەێکی حاشا هەڵنەگر سنووردار کرا. ئە گەر لە سەردەمی شە ڕی سارد دا

پرینسیپی دەستێوەرنەدان لە کار و باری ناوخۆیی دەوڵەتان، بە وێنەی ئەسڵێکی خەوش هە ڵنەگر لە یاسای نێودەوڵەتی دا لێی دەڕواندرا، بە پرانەوەی شە ڕی سارد ،لا لە تێزی دەستێوەردانی مرۆیی کرایەوە.

دەستێوەردانی مرۆیی ئەگەر لەلایەک بەمانای بەرەنگار بوونەوەی بەکردەوەیە لە حاند پێشێلکردنی مافی مروڤ و کۆمەڵکوژی، لە لایەکی‌ترەوە بە مانای ئەوەیە ئیتر شانۆی سیاسەتی جیهانی بەشێوەیێکی ڕەها و خەوش هەڵنەگر لە لایەن دەوڵەتانی نەتەوەیی‌یەوە بەڕێوە ناچێ. بە هاتنە ئارای تێزی دەستێوەردانی مرۆیی، چەمکی سەروەری ڕەهای دەولەتان قەڵش و درزی تێکەوت. بە فەرمی ناسینی ئەرکی دەستێوەردانی مرۆیی و کرانەوەی ناوچەی پاراستن و دژەفڕین بە هۆی بڕیاری 688 ی ئەنجوومەنی ئاسایش بۆ باشووری کوردستان، بەمانای دەسپێکی وەرچەخانێکی گەورە بوو لە پەیوەندییە نێونەتەوەییەکاندا. لە زۆر شوێنی دونیا لە(سۆماڵی، بۆسنی، ڕاواندا، کۆسۆفۆ) ئەو بڕیارە وای کرد ئەو نەتەوانەی تا ئێستا بە هەر هۆێەک لە دەوڵەتی ناسیۆنالی خۆیان بێ بەش بوون و بە کردەوەوە هەوڵی ڤرکردنیان درابوو، هەم توانیان لە تونا بوون ڕزگاریان بێ و هەم ببنە ئەکتەرێکی چالاک لە سیاسەتی نیودەوڵەتی بۆ گەیشتن بە دەوڵەتی نەتەوەیی خۆیان. لە هەر ڕوویەکەوە لە دۆخە پروانین ئەم گۆڕانکاریانە مەسەلەیەکی گچکە و سادە و ساکار نەبوون. بە پێچەوانە ئەمە دەسپێکێکی هەرە گرینگی جیهانی دوای شەڕی ساردبوو. ئەم گۆڕانکاریانە بە مانای ماڵئاوایی کردن لە تێگەیشتنی کلاسیکی لە چەمکی سەروەری دەوڵەتان بوو. ئەم پرنسیپە، سەروەری نیشتیمانی دەوڵەتی وەک کەسایەتەکی یاسای نێودەوڵەتی هێنایە بەزاندان و لە پەیوەندییە نێونەتەوەییەکاندا کۆمەڵێک چەمک و زاراوەی نوی لە دایک بوون. دیارە لیرە دا کاتێک باس لەوە دەکرێ چەمکی سەروەری دەوڵەتان درز و قە ڵشی تێکەوتووە، بە مانای ئەوە نیە لە دوای پرانەوەی شەڕی سارد تەمەنی دەوڵەتانی نەتەوەیی بە سەرچووە، بەڵکوو مەبەست ئەوەیە بگوترێ بە گۆران لە ستروکتوریی کۆمەڵگای نێودەوڵەتی، سەروەری دەوڵەتانیش سنووردار کراوە. بەو مانایە هەر وەک دەوڵەتان مافی سەروەریان هەیە ، لە هەمان کاتیشدا بە شێوەی جۆراوجۆر لە ژێر کونترۆل و چاوەدیری یاساکانی نێودەوڵەتی دان. لە جیهانی ئەمرۆدا دەوڵەتان مەجبور کراون یاسا و پەسەند کراوەکانی نێونەتەوەیی بە ڕێوەبەرن و بەشێک لە سەروەری خۆیان ڕادەستی هێزێکی بانەتەوەیی‌تر بکەن. پاریزگاری کردن لە مافەکانی مرۆڤ و پێشگرتن لەکوشتاری بە کۆمەڵی نەتەوە ژێردەستەکان لایەنێکی هەرە دیاری ئەم یاسا و پەسەندکراوانە لە خۆدەگرن. لە جیهانی ئەمرۆدا پرسی پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لە لایەن دەوڵەتەکانەوە بە یەکێک لە نیگەرانییە سەرەکییەکانی سیستەمی نێودەوڵەتی لە قەڵەم دەدرێت. لە دوای ڕووخانی یەکێتی سۆڤیەت و لە گەڵ دەسپێکی سیستەمی نوێی جیهانی و لە گەڵ پەرەگرتنی باهۆزی مافی مرۆڤ دوو دادگای تایبەت بۆ لێپرسینەوە و دادگاییکردنی تومەتباران بە ئەنجامدانی تاوانی نێودەوڵەتی هاتنە ئاراوە. لەوانە دادگای لێ‌پرسینەوەی نێودەوڵەتی تایبەت بە یوگسلاوی لە ساڵی 1993و ڕواندا لە ساڵی1994 بۆ دادگاییکردنی ئەو کەسانەی کە بەرپرسیاربوون لە کردەوەکانی لە ناوبردنی بەکۆمەڵ، دوو نمونەی هەرە زیندووی ئەو ڕاستییەن. ئەو فاکتانە نیشان دەدەن لە سەردەمی ئێستادا یاسای گشتی نێودەوڵەتی تەنیا تایبەت نیە بە دەوڵەتەکان، بەڵکوو پەیوەندی نێوان دەوڵەتەکان و تاکەکان و نەتەوەکانیش دە گرێتەوە. هەموو نیشانەکان لەوە دەدوێن نۆرم و بەهاکانی مافی مرۆڤ بە خێرایی بەرە ئەوە دەڕوا جێگای خۆی لە نێو یاسا نێودەوڵەتیەکانیش دا بکاتەوە. پەرە گرتنی بێ وێنەی تۆری پەیوەندیەکان و ڕوڵی میدیاکان و ئینتەرنێت و دەس پێراگەیشتنی مرۆڤی ئەم سەردەمە بەم ئامرازانە، مەسەلەیەکی بچووک و بێ بایەخ نین. ئەمرۆ بە سەرنجدان بەوەی کە پرسی پاراستنی مافی مرۆڤ رۆژ بە رۆژ گرنگی بۆ کۆمەڵگای نێونەتەوەیی زیاتر دەبێ وبە سەرنجدان بەوەی کە تا ئێستا سە دان بڕیار و ڕاگەیاند دارو و کۆنفانسیونی نێودەوڵەتی و ناوچەیی لەم بارەیەوە پەسەند کراون، وا بەر چاو دەکەوێ کە ڕێسا قە دە غە کراوەکانی یاسای نێو دەوڵەتی لە مە ڕ بەرپرسایەتی دەوڵەتەکان بۆ پاراستن و لە بەر چاوگرتنی مافی مرۆڤ تایبەتمەندێتی نێودەوڵەتی وەرگرتبێ.

لە ڕابردوو دا فاکتۆرە نێوخۆییەکان هێزی بزوێنەری پێشکەوتنی ئابووری و کۆمەڵایەتی وهۆکاری گۆرینی دەوڵەتەکان بوون ، کەچی هوکارە دەرکییەکان کۆسپ و تەگەرەی سەر ڕێگای ئەم ڕەوتە بوون. بە کۆتایی هاتنی تێگەیشتنی کلاسیکی لە چەمکی سەروەری، ئەم دۆزە ش گۆرانی بەسەردا هاتووە و دەشێ لەمەولا فاکتەری نێوخۆیی و دەرەکی تەواوکەری یەکتری بن. ڕووخانی حیزبی بەعس لە عێراق، قەزافی لە لیبی ،دوو نموونەی هەرە بەرچاوی ئەو ڕاستییەن. هاو تەریب لە گەڵ ئەوانە، لە ژێر کاریگەری شۆرشی راگەیاندن و زانیاریی و بە جیهانی بوون و پەرە سەندنی سیستەمی نێودەوڵەتی، هۆکارێکی تەواوکەری تر بوون بۆ لەق بوونی سەروەری ڕەهای دەوڵەتان. جیهانی ئەمرۆ گەشەیەکی

بێ وێنەی تەکنۆلۆژی پەیوەندیەکانی بە خۆیەوە دیوە.ئەمڕۆ تۆڕێکی جیهانی پەیوەندیگرتن بەشە جیاجیاکانی جیهانی بە یەکەوە گرێداوە. ئەوەی چارەگە سەدەیەک لە مەوبەر وەک خەون و فانتازیایەک دەچوو،ئێستا بووتە واقیعێکی تەکنۆلۆژی. ئەمڕۆکە واقیعی تەکنۆلۆژی سنووری خۆماڵی وڵاتەکانی تێپەڕاندوە و لە بیچمی ئینتەرنێت و کۆمپیوتەر و مانگی دەستکرد دا ئامادەیە. .لە هەر ڕوویەکەوە لە پێشکەوتنەکانی دنیای تیکنۆلۆژی سەردەمی ئێستا بڕوانی لەگەڵ ڕابردوە جیاوازی بنەڕەتی هەیە. جیهانی داهێنانی پەیوەندی کۆمپیوتەری زۆر جیاوازە لە جیهانی دۆزینەوەی هێزی هەڵم. ئەو سنوورانەی لە سەردەمی هەڵم و ڕادیۆ و تلگراف نەدەبڕان،ئەورۆکە بە سانایی دەبڕێن و ماناێک بۆ دووری ناهێڵنەوە. لە ڕووی تواناى پەیوەندیکردنەوە سەردەمی ئینترنێت وکۆمپیوتر، سەردەمی بەزندانی سنوور و لێک نزیک کردنەوەی هەرچی زیاتری جوغرافیایەکانە بەیەکدی. لە کۆیێ ئەم جیهانە هێڵی پێوەندی ئیلکترۆنی هەبێ، ئەویش لەوێ حازر و ئامادەیە. لە سەردەمێکی ئاوادا دەوڵەتەکان چی‌دی ناتوانن لە ناو سنووری پۆلاییینی خۆیاندا سیاسەیەتی جینۆساید و قڕکردن و کوشتاری بەکۆمەڵ بە ڕێوە ببەن و لە ڕای گشتی جیهانی وەشارن. لە سەردەمێکی وەک ئەمڕۆ، کە ئینفۆرماسیۆن و ڕاگەیاندن بە خێرایی بۆ دورترین کەلێن و قوژبنی ئەم جیهانە دەگوێزرێتەوە و لەو کاتەی تەلەفیزیۆنەکان ڕۆژانە هەواڵ و دیمەنی خەماوی بە مرۆڤ دە گە یێنن،ڕای گشتی وەک هیزێکی شاراوە دەجووڵینی. هەر چەندە ئەمڕۆ هیچ دەستوور و جاڕنامەیەک بە ڕاشکاوی ئاماژەی بە پیگە و ڕۆڵی ڕای گشتی لە ناو کۆمەڵگا مرۆییەکاندا نەکردەوە، بەڵام ڕاستی یەکەی ئەوەیە هیچ سیستەمێکی سیاسی ناتوانێ بێ سەرنج دان بەم لایەنە گرینگە بەردەوامی و سەرکەوتنی پێویست بە دەست بهێنێ. کاتێ لە دوای ڕاپەرینەکەی بە هاری ساڵی 1991 ی باشووری کوردستان، دەوڵەتی عێراق لە زەوی و ئاسمانەوە هێرشی هێنایەوە سەر کوردوستان، ڕای گشتی جیهانی ڕۆڵێکی گرینگی گێرا بۆ ئەوەی کۆچی بە کۆمەڵی کورد تووشی مەرگەساتی زۆرتر نەبێ. بڕیاری ناوچەی پاراستن ودژە فڕینی باشووری کوردستان، بە شێکی بۆ هەوڵەکانی ڕای گشتی دە گە ڕایەوە کە دەوڵەتەکانی ناچار کرد بیر لە چارەسەرێک بکەنەوە. بە کورتی بڵیین: بە هۆی پەرەگرتنی خیرا و چاوەڕواننەکراوی تەکنۆلۆژی لەم ساڵانەی دواییدا، ڕای گشتی هۆکارێکی گەورە بوو بۆ گۆڕانی یاسای کلاسیکی یاسای نێودەوڵەتی. ئەگەر لە ڕابردوودا یاساناسانی کلاسیکی پیان وابوو دەبێ یاسای نێو دەوڵەتی تەنیا بایەخ وگرینگی بە ماف و ئەرکی دەوڵەتان بدات، لە سەردەمی ئێستا دا زۆر جار لە ژێر تەوژمی بیر و ڕای گشتی جیهانی دا و بە هۆی ڕەوتی پێشکەوتن و پەرەسەندنەکانی دنیای ئەمڕۆ وە زعەکە گۆڕانی بە خۆیەوە دیوە. ئێستا ئیتر کۆمەڵگای نێودەوڵەتی، تەنیا بریتی لە دەوڵەتان نییە و دەوڵەتیش تەنیا تاکەکەسی نێو دەوڵەتی نایەتە ئەژمار. هەر بەو پێیەش یاسای نێودەوڵەتیش تەنیا بۆ ڕێکخستنی پەیوەندی نێو دەوڵەتان کورت ناکرێتەوە.

کۆتایی پێ‌هاتنی شەڕی سارد،هەندێ گۆڕانکاری دیکەشی لە گەڵ خۆیدا هێنا. ڕزگارکردنی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان لە ڕۆڵی لاوازی جارانی و خستنە گەڕی بۆ ئەوەی دەوری کاریگەری لەسەر ئاستی دنیا هەبێ، گۆڕانکاری‌یەکی‌تری جیهانی دوای شەڕی سارد بوو. بۆ ئەم مەبەستەش چ ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان وچ ڕێکخراوە ناحکومییەکان دەستییان کرد بە تێکۆشانێکی بەر فراوان. ئە گەر مرۆڤ لەساڵی 1989وە تا ئەمڕۆ لەو پرۆسەیە بڕوانی، بە باشی ئەوە بەدی دەکات ژمارەی ڕێکخراوە ناحکوومیەکان ڕۆژ بە ڕۆژ لە زیاد بوون دابوون و پانتایی تێکۆشانی ئەو ڕێکخراوانە هەتا دێ ڕوو لە گەشە و بەخۆداهاتوون دابوون. بە کورتی بلێین بە پرانەوەی شە ڕی سارد و جیهانی دوو جەمسەری و پەرەگرتنی خێرای سیماکانی سیستەمی بە جیهانی بوون، پێناسەی سەروەری لە یاسای کلاسیکی نێودەوڵەتیدا گۆڕانی بەرچاوی بە خۆیەوە بینیوە. سەروەری ڕێژەیی و سنووردا، جێگای بە سەروەری ڕەها و بێ سنوور لێژ کردووە. پرینسیپی دەستێوەرنە دان لە کارو باری نێوخۆیی دەوڵەتان بە کردەوە ماڵئاوایی لێ‌کراوە و لە زۆر جێگا تێزی دەست تێوەردانی مرۆیی باڵی بەسەر پەیوەندییە نێونەتەوەییەکاندا کێشاوە.

ئەم ڕاستییانە سەرنجمان بۆ ئەوە ڕادەکێشێ لە گەڵ کۆتایی هاتنی شەڕی سارد، دەرفەت گەلێکی نوێ بۆ نەتەوە ژێردەستەکان ڕەخساوە کە دەتوانێ لە جێگا و شوێنی خۆیدا دەسکەوتی گەورە و پڕ بایەخی لێ بە دەست بهێنرێ. ئەوەی لەو چەند ساڵەی دواییدا بە ئاشکرا دیارە ئەوەیە، دەوڵەت تەنیا بکەرێک نیە لە شانۆی سیاسەتی جیهانی دا. بەڵکوو لە پاڵ ئەودا نەتەوەیەکگرتووەکان و کۆمپانیا فرەڕەگەزەکان و سندووقی دراوی نێودەوڵەتی ، ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ و کۆڕ و کۆمەڵەی ژینگە پاریزەرەکانیش هەن.بوون و چالاک بوونی هەموو ئەوانەش بە مانای ئەوەیە چەمکی سەروەری دەوڵەتان سنووردار کراوە. هەموو ئەو هێزە نوێیانە وایان کردووە لە ئاستی جیهانیدا دەوڵەت چیتر تاقە یاریکەرێک نەبێت، بەڵکوو لە پاڵ دەوڵەتدا ئەو ناوەند و هێزە نوێیانەش لە سەر چۆنیەتی بەڕێوەبردنی سیاسەتی

دەوڵەتان کاریگەرییان هەبێ. بە لەبەر چاوگرتنی هەموو ئەوانە دەتوانین بڵێین جیهانی ئەمڕۆ لە زۆر بارەوە جیاوازە لە گەڵ سەردەمی شەڕی سارد. ئەم جیاوازییەش تەنیا لە ڕووی گەشەکردنی بێ وێنەی تەکنۆلۆژیاوە نیە، بەڵکوو لە ڕووی سیاسی و ئابووری و کولتووری و سەر لە نوێ داڕشتنەوەی نەخشەی ژیۆپۆلیتیکی جیهان فەرق و جیاوازیی هەیە.

گەڕان بە دوای پێناسەیەک بۆ نەزمی دوای شەڕی سارد

هەر لە کاتی ڕووخانی دیواری بەرلینەوە تا ئێستا لە نێو شارەزایانی سیاسەتی جیهانیدا، گفتوگۆیەکی دوور و درێژ دەربارەی سیستەمی سیاسی جیهانی دوای شەڕی سارد هێناوەتە ئاراوە. پرسیار لەو ڕووەوە دەکرێ ئەو سیستەمە پشت ئەستور بە چ بنەماڵەگەلێک دەبێ و دەیهەوێ خۆی چۆن بناسێنێ؟ لە کوێدا لە سیستەمی بەریی ماڵئاوایی دەکا و لە چ بەستێن گەلێک دا خۆی بە درێژەدەری دە زانێ؟مەسەلەکانی مافی مرۆڤ و چەوسانەوە و کۆیلەتی نەتەوە ژێردەستەکان لە لایەن ڕژێمە دیکتاتۆرەکانەوە، لە کوێی ئەو سیستەمەدا خۆدەبیننەوە؟ داخوا جیهانی دوای شەڕی سارد، سیستەمێکی یەک جەمسەری دەبێ یا خۆ چەند جەمسەری؟

لا کردنەوە لە هەر کام لەو پرسیارانە، خۆی پێویستی بەلێکۆڵینەوەیێکی بابەتیانەی ترە و لە وتارێکی وادا ڕەنگە نەکرێ وڵامێکی سەرراست و خەست و خۆڵیان پێ بدرێتەوە. بەڵام ئەگەر بمانەوێ هەر چەند بەکورتیش بووبێ چەند روخسارێکی سیستەمی نوێی جیهانی پاش شەڕی سارد بخەینە ڕوو، ئەوا دەکرێ بڵێین: زۆربەی شیکەرەوە ستراتیژییە نێونەتەوەییەکان لەو بڕوایە دان کە سیستیمی نوێی جیهانی لە ئاکامی ئەو گۆڕانکاریانە هاتنە ئاراوە کە بەرەی وڵاتانی سۆسیالیستی لە سەر نەخشەی سیاسی لابرد و کۆتایی بە ململانەی لە مێژینەی ئایدولۆژی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا دا هێنا. هاوکات لە گەڵ کۆتایی هاتنی ئەو ململانەیە کەش وهەوایێکی تر بە گشتی لە هەموو جیهاندا و لە ڕۆژهەڵاتی ناوە ڕاست بەتایبەتی باڵی بەسەر پیوەندییە نێودەوڵەتیەکاندا کێشا. بەر لە هەرتشت بەنەمانی بلۆکی ڕۆژئاواو ڕۆژ هەڵات بە هانەی ئەو ناکۆکی و شە ڕەناوچەییانەی نە هێشت کە زۆربەیان بەرهەم و ڕەنگدانەوەی کێشەی نێوان هەر دوو بلۆک بوون، یاخود ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ شەڕی نێوان بەرژەوەندی ئەوان بوون ولە جیاتی ئەوان دەکران. هەردوولا، بێ ئەوەی هیچ حیسابێک بۆ پرینسیب و باوەڕو بەها ئەخلاقییەکانی خۆیان بکەن، پشتگیری دیکتاتۆرترین ڕێژیمیان دەکرد. ئەوڕێژیمانە هێزو توانای بەردەوام بوونی خۆیان یان لە "جیهانی ئازاد" و یان لە " جیهانی سۆسیالیستی" یەوە وەردە گرت. لە ڕاستیدا بەلای نوێنەرانی هەر دوو بلۆکەوە ئەوە گرینگ نەبوو کە لەکوێ مافی مرۆڤ پێشێل دەکرێت، لەکوێ ستەم و جینۆساید بەرێوە دەچێت، بەڵکووئەوە گرینگ بوو کە کێ ئەم تاوانە ئەنجام دەدا! دۆست یان دوژمن! تاوانی دەوڵەتان تەنیا ئەو کاتە، لای ئەم یان ئەو بلۆک بەتاوان دادەندرا ئە گەر تاوانبار دەوڵەتێکی نەیار بوایە.

هەر یەک لە ئامریکا و سۆڤیەت دەستێکی ئەمینی پاراستنی سنوورو کەوشەنی ئەو ڕێژیمانە بوون. دیارە ئەمە ش نەک لەبەر ئەوەی وەک پرینسیب ئەو سنوورانەیان پێ پیرۆز بوو بێ، بەڵکو بۆ ئەوەی هیچ کام لەو دەوڵەتانە هەڵنەوەشێنەوە پارسەنگی هێزی یەکیان لە ئەوی‌تریان پتر نەبێ. بەڵام بەکۆتایی هاتنی شەڕی ساردو لە ئەنجامی پرانەوەی ئەم ململانەیە دۆخی سەقامگیری ئەو دەوڵەتانە ش گۆڕانی بەسەرداهات و بەتەنیا مانەوە. هەر بۆیە ئیتر زل هێزەکانیش لەوە ناسڵەمێنەوە کاتێ رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان بریارێک بۆ تەمبێ کردنی دەوڵەتێک پەسەند دەکات، هەست بە گرفتەکانی سەردەمی شەڕی سارد بکەن. دیارەکاتێ لێرە دا باس لەنەمانی شەڕی سارد لاواز بوونی سەروەری دەوڵەتان دەکرێ، مەبەست ئەو نیە سروشتێکی ئەفسانەیی بە دوکتورینی جیهانی دوای شە ڕی سارد بدەین. نووسەری ئەو دێرانە ئەو وهەمەی لا نیە بە کۆتایی هاتنی شەڕی سارد مرۆڤی ئەو سەردەمە پێی ناوەتە ناو دووڕگەی خۆش‌بەختی و بەختەوەری و سەروەری بە مانای ڕاستەقینەی وشە بۆ خاوەنانی خۆی کە ئیرادە و دەنگی خەڵک بێ، گەڕابوویێتەوە . هێنانە گۆڕی ئەم باسە بۆ ئێمەی کورد لە هەموو کەس گرینگترە. ئێمە دەبێ خوێندنەوەیێکی واقیعیانەمان لە سیاسەتی ئەمرۆی جیهانی هەبێ و بۆمان نیە لەو تاووتووکردنەدا نە تووشی ڕەشبینی بین و نە دوچاری تێگرتن و زیادە ڕۆیی. واتە نە دەبێ پێمان وا بێ سەردەمی ئێستا هەر هەمان ڕۆژگاری شەڕی ساردە و چ هەل و دەرفەتێکی نوێ نەهاتووەتە گۆڕێ و نە لە کاتی هەڵسانگاندنی قۆناغی دوای شەڕی ساردیش خۆمان بە زیادەوە تووشی گەش بینی بکەین. بارودۆخەکەی ڕۆژگاری ئێستا، هێندە هەستیارە هەر دوو خوێندنەوەی هەڵە

دەتوانێ ئێمە تووشی زیانی گەورە بکات. لە ڕۆژگاری ئەمڕۆ دا خوێندنەوەی واقعبینانە بریتی لەوەیە لە تەک هەر دوو ئەوخوێندنەوەیەی باسی لێوەکرا، سنووربەندی دیار و ئاشکرامان هەبێ. بۆ وێنە ئەگەر باس لە هەل و دەرفەتی نوێ لە باری دوای شەڕی سارد دەکەین، پێویستە لە گرفت و کەند و کۆسپەکانی نەزمی نوێ جیهانی ئەمڕۆش بدوێن.

هەر دوور نەڕۆین ئێستاشی لە گەڵ بێ لە بەرنامەی گرینگترین ڕێکخراوی جیهانیدا، واتە ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان پرەنسیپی مافی دیاریکردنی چارەنووسی میللەتان واتایەکی دوو لایەنە و ناکۆکی هەیە. بۆ وێنە لە لایەکەوە باسی پاراستنی سنووری دەوڵەتانی لە بەرنامەکەی دا گونجاندووەوە و لە هەمان کاتدا ئەو مافە بە نەتەوەکان بە ڕەوا دەزانێ بڕیار لە سەر چارەنووسی خۆیان بدەن و ئەو ڕێگایە هەڵبژێرن کە مەبەستیانە. یا خۆ لە پەیوەندی لە گەڵ دۆخێکی نائاسایی کە ڕووبەڕووی هێندێک نەتەوە بووەتەوە، بۆ بەرگری لە کوشتاری بە کۆمەڵ خوازیاری دەستیوەردانی مرۆیی بووە و بەم کارەی قەڵش و درزی خستۆتە ناو سەروەریی دەوڵەتەکانەوە. ئێمە دەتوانین وێنەیەکی‌تری ئەم ناتەباییانەی لە جۆری ڕوانین کۆمەڵگای نێودەوڵەتی بەدی دەکرێ، لە حاند دۆزی کورد دا وەبینین. بۆ نموونە کورد لە باشوور تا ئاستی هاوپەیمانەتی لە گەڵ زلهێزەکان دێتە ئە ژمار، بەڵام بەشێکی‌تر لە ئەندامانی هەر ئەم نەتەوەیە لە باکووری کوردستان حیسابی تیرۆریستی بۆ دەکرێ و لە حاند ستەم و چەوساندنەوەی کوردی ژێر دەستی ئێران سوریەش بەکردەوە بێ‌دەنگی دەکرێتە بەر. یا خۆ لە هەمبەر سەرکوتی بێ بەزییانەی تامیلیەکان، کۆمەڵگای نێو دەوڵەتی بچوکترین دژکردەوەیەکی لێ نەدیترا. هەر لە درێژەی ئەم دوو فاقیەتی‌یە لە هەڵوێستی کۆمەڵگای نیو دەوڵەتیدا دەتوانین ئاماژە بەلیبی وسوریە بکەین. لەکاتێکدا لەماوەی کەمترلە دوو حەوتوودا لە خۆپێشاندانەکانی خەڵکی لیبی تێپەڕ نەببو بڕیاری کرانەوەی ناوچەی پاراستن و دژە فڕین پەسەند کرا، بەڵام ئەوا پتر لە 6 مانگە خەڵکی سوریە ڕۆژانە دەدرێنە بەر دەستڕێژ و ڕۆژ نیە خەڵکی بێ تاوان بەر گولە نەدرێن، کە چی چ کردەوەێکی شیاو لەکۆمەڵگای نێو نەتەوەیی بە دی نەکراوە. ئەو فاکتانە نیشان دەدا ئەگەر سەردەمی شەڕی سارد سەروەری دەوڵەتان کرابووە بیانوێک بۆ بە هانانە هاتنی مافەکانی مرۆڤ، لە ڕۆژگاری ئێستاشدا بەرژەوەندی نەتەوەیی زل هێزەکان بۆتە پاساوێک بۆ چاونوقاندان لە حاند دەست درێژی ڕێژیمە دیکتاتۆرەکان بۆسەر گیان و ماڵی خەڵک.

ڕووداوەکانی سوریە بۆ زۆر کەس ئەو پرسیارەی هێناوەتە پێشێ، تۆ بڵێی، تێزی دەست تێوەردانی مرۆیی تەنیا لەو وڵاتانە لای لێ بکرێتەوە کەبیرە نەوتیەکانی تێدا بە دی دەکرێ؟ دیتنی ئەو ڕاستیانە نیشاندەدا لە هەل و مەرجی ئێستادا تایبەتمەندی نە زمی جیهانی لەوە دایە، نە درێژەی سیستەمی بەریی یەو نەبەتەواوی لە گەڵ دکترینی سەردەمی شەڕی ساردیش ماڵئاوایی کردەوە. بەو مانایە ئەگەر لەلایێک لە حاند کوشتاری خەڵکی سوریەو ... بێ دەنگی دەکرێ، بەڵام لە هەمان کاتدا لە چەند بەرگەێکی مێژووی جیهانی دوای شە ڕی سارد مەسەلەی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ و نەتەوە ژێردەستەکان لە پاراستنی بیرۆکەی سەروەری نەتەوەیی دەوڵەتانی پێ گرنگتر بووە.

ئەم دۆخە وا دە خوازێ ستراکتوری نوێی جیهانی پێناسەێکی ڕوون و ئاشکرای بۆ بێتە ئاراوە و بۆ ڕزگاربوون لە دوو فاقییەتی یەو بۆماڵئاوایی کردن لە گەل ئەوپەسەندکراوانەی کە هێشتا شەقڵ و مۆری سەردەمی شەڕی سارديان پێوە دیارە، هەنگاوی پێویست بنرێ.

ئەم نموونانە نیشاندەدا سیستیمی نوێ جیهانی هێشتا لە قۆناغی گواستنەو و لە دۆخی دارشتن و گەڵاڵەبووندایەو نەیتوانیوە دوافۆرمی خۆی وەربگرێ. نەزمی شەڕی سارد بەرووخانی دیواری بەرلین بوو بە شێک لەمێژوو ودەبێ ئێستا لە کتێبە مێژوویيەکاندا بە دواوی دا بگەڕێیت. بەڵام ئەوەی لە دوای شەڕی ساردیش هەوڵی بۆ دەدرێ، هێشتا نەیتوانیوە خەسڵەتە یاسایی و سیما سیاسیەکانی ئەم سیستەمە دوایین بڕیاری بۆ بدرێت. تا ئێستاشی لە گەڵ بێ پارسەنگی هێزو ململانەی نێوان زل هێزەکان بەتەواوی یەکلا نەبووتەوە. لەکاتی ڕووخانی دیواری بەرلینەوە تاکاتی هێرش بۆ سەر عێراق، ئامریکا هەوڵێکی زۆری دا خۆی وەک تاقە ڕێبەری جیهانی دوای شەڕی سارد بناسێنێ. بەتایبەت لە دوای ڕووداوەکەی 11ی سپتامبر، ئامریکا ئەو پەڕی هەوڵی خۆییدا بە زەق کردنەوەی مەسەلەی ئاسایشی جیهانی و مەسەلەی تیرۆر، ئەم پۆزیسێۆنە بۆخۆی بەدەستبێنێ. بەڵام چەقینی ئامریکا لە عێراق وپاشان لە ئەفغانستان و ئینجا دواتر قەیرانی ئابووری ئەو وڵاتە نیشانیدا، پرینی ئەو ڕێگایە هێندەش بێ کەند ولەند نیە.

ڕاستە ئامریکا وڵاتێکی گەورەی 200 میلیۆنیە. لەباری ئابوورییەوە، پیشەسازێکی یەکجار گەشەکردوو و کشتوکاڵێکی بەر فراوانی هەیە و خاوەنی تەیارترین چەک و جبەخانەی شەڕە و لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا هیچ

ولاّتێک بەتەنیایی ناتوانێ خۆی لە قەرەی بدا، بەڵام لەو لاشەوە ئامریکاش بە تەنێ ناتوانێ دەرەقەتی ئەو هەموو گرفت و ئاڵۆزیانە بێ کە لە جیهانی ئەمرۆدا دێنە ئاراوە.

یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی دنیای ئەمرۆ، بوونی کۆمەڵێک گرفت و کێشەی گەورەیە لە جیهاندا کە بە هیچ جۆرێک بە هێزو ئیرادەی تاقە دەوڵەتێک چارەسەر نابێ. مەسەلەی ژینگە پارێزی، گرفتی هەژاری، مەسەلەی پێشلکردنی مافەکانی مرۆڤ، تاوانی نێودەولەتی و ئاسایش و پێشگیری لە قڕکردن وکوشتاری بەکۆمەڵ... لە زومرەی ئەو کێشانەن کە دەبێ کۆمەڵگای جیهانی وولامیان بداتەوە و پێویستی بە هاوکاری تێکرای دەوڵەتەکانە.

لەلایکی دیکەشەوە ئەوە ڕاستە بە نەمانی یەکێتی سۆڤیەتی بەری، ئامریکا ڕەکەبەرێکی گەورەی لە کوّل کەتەوە، بەڵام هەر ئێستا کەش روسیا هێزێکی "بیلقوە"ی هەیە کە ئەگەر لە دەست گیروگرفتی نیوخۆیی ڕزگاری بێ، دەتوانێ جارێکی دیکە وەک زلهێزێک بێتەوە ناو گۆرەپانەکە. لەو لاشەوە وولاتی "چین"ە کە توانیویە تا ئاستی زل هێزێک خۆ بداتە پێش. پانی و بەربلاوی ولاتەکەی، سەرچاوە سروشتیەکانی، هەلکەوتی ناوەندەتی لە ئاسیا دا، حەشمیەتی زۆر، هێزی نیزامی و توانای پەرە پێدانی چەکە ئەتۆمییەکانی، ریتمی گەشەکردنی بێ وێنەی، لەو هۆکارانەن کە زلهێزێکی بە هێزیان لە جێدا پێکهێناوە.

لەو لاشەوە ئوروپای یەکگرتوو ڕاوستاوە و ئەمریکا ناتوانێ هەروا بە هاسانی حیسابێکی جیدی بۆ نەکا. ئەوروپا لە چەند دەولەتێک پێکهاتووە و لەباریی ژیانی ئابووری و دەسەلاتی پیشەسازییەوە یەکەێکی گرنگ دێتە ئەژمار. بەر لە هەرس هێنانی رێژیمی سۆڤیتدا، ئوروپا دووکەرت بوو. کەرتێکی سەر بەبەرەی سۆڤێت بوو، کەرتەکەی دیکەش بریتی بوو لە ئوروپای ڕۆژئاوا. ڕووخانی رێژیمی سوڤیت ئەو هەلەی ڕەخساند کە ئوروپا بەرەو یەکگرتن بچێ و لەو کاتەوە تا ئێستا ختۆکەی خستوتە نێو دڵی هەموو وولاتانی ئوروپاییەوە کە دەگەلّی بکەون. ئوروپای هاوبە ش ئەو زەرفیەتەی هەیە بتوانێ هێزی نیزامی وئابووری تێکەڵ بەیەک بکا و وەکو ڕکەبەرێکی ئامریکا بێتەمەیدان ودەنگ هەلاوێ. ئەم دۆخە جیهانییە، کە هێشتا وەلامێکی یەکلاکەرەوەی بە خۆیەوە نەدیوە و مەسەلەی چۆنیەتی پارسەنگی هێزی دەولّەتەکان بە تەواوی یەک لایی نەبووتەوە، هەل و مەرجەکەی بەرەو حالّەتێکی ناڕوون و هەلّپەسێراو بردووە. بەو مانایە ئەگەر لەلایەک کەش و هەوا کە بە زۆری بە ویستی ئامریکا چووتە پێش، بەلاّم هێندێک جاریش لە ئاکامی ڕەخنە و گازندە و ملنەدانی ولاّتانی ئوروپایی ناچار بە شەراکەت کراوە.

مەسەلەی کورد و سنووردارbوونی چەمکی سەروەری

کورد لە سەردەمی شەڕی سارددا تووشی گەورەترین نسکۆ و خەساریی نەتەوەیی هات.هەر لە دەسپێکی شەڕی ساردا کورد یەکێک لەو نەتەوانە بوو کرایە قوربانی بەرژەوەندییەکانی جیهانی دووجەمسەریی. هەرەسی کۆماری کوردستان و شۆرشی ئەیلوول، دوو وێنەی هەرە زیندووی ئەو ڕاستییەن. دوو ڕژیمی داگیرکەری تورکیە و ئێران لە بەرەی ڕۆژئاوادا بوون. دوو ڕژیمەکەی سووریە و عێراقیش لە بەرەی سۆڤییەت جێگر بوون.
لەو ڕۆژگارە ئەنگوستە چاوەدا هەر دوو جەمسەر لە پێناوی بەرژەوەندییەکانیان دا پشتیوانی داگیرکەرانی کوردستانیان دەکرد.لەو سەردەمەدا چەمکی سەروەریی، بە توندی گرێدراوی قازانج و بەرژەوەندی دەولّەتەکان بوو. بەتایبەتی لە سەردەمی لە دایک بوونی ڕێکخراوە نێودەولّەتییەکان لە ماوەی هەردوو شەڕی یەکەم و دووهەمی جیهانیدا،لە هەموو کاتێک زیاتر شەرعیەتی نێو دەولّەتیی بە پرینسیبی یەکسانی دەولّەتان و دەستێوەرنەدان لە کاروباری نیوخۆیی دەولّەتان درا. بۆ دەولّەتە داگیرکەرەکانی کوردستان مەسەلەی سەروەری دەولەت و دەستێوەرنەدان لە کاروباریی نێوخۆیی، پاساوێکی یاسایی لەباری خولّقاند بۆ ئەوەی بێ هیچ سلّمینەوەیەك کوشتاری بە کۆمەڵ لەکورد بکەن. کورد قڕانی هەلّەبجە، قارنا، قەلاتان، ئیندرقاش...نموونە گەلێکی ئەو ڕاستییەن.
ئەم دۆخە نالەبارە تا کۆ ڕەوی میلیونی کورد لە باشوری کوردستان درێژەی هەبوو. بەفەرمی ناسینی ئەرکی دەستێوەردانی مرۆڤی بە هۆی بڕیاری 688ی ئەنجومەنی ئاسایش بە مانای کرانەوەی دەلاقەیەکی نوێ بوو، بۆ دەربازبوون لەو دۆخە.ئەم بڕیارە لە چەند ڕووەوە بۆ کورد دەسپێکی وەرچەرخانێکی گەورە بوو. لە لایەك سنووردار بوونی دەسەلاّت و سەروەری دەولّەتانی لێ کەوتەوە. لە لایەکی ترەوە گیانی هەزاران مرۆڤی کوردی لە مەترسی مەرگ و لەناوچوونی حەتمی قوتار کرد، هاوکات لە گەلّ ئەوانە لە بەشێکی بەرچاو لە شار و گوندەکانی کوردستان، دەولّەتی عێراق ناچار بە پاشەکشە کراو بەشێوەیەکی یاسایی ناوچە پاراستن و دژەفڕین بۆ کورد پێکهێندرا.

بەڵام مەخابن لە کاتی بڵاوبوونەوەی بڕیارنامەی 688 ی ئەنجومەنی ئاسایش، کورد لە باشووری کوردستان نەیتوانی بە تەواوی کەڵکی پێویستی خۆی لێ وەربگرێ. کێشەی لە مێژینەی نێوان دوو هێزی سەرەکی و دواتر ڕووودانی شەڕی ناوخۆیی و ئینجا مارانگاز بوونی کورد لەسەردەمی شەڕی سارد هۆکارێکی گەورە بوون بۆئەوەی ناوماڵی کورد نەتوانێ ئەو جۆرەی کە دەبێ ببێ، دەستکەوتەکانی ئەو دەرفەتە مێژووییە بقۆزێتەوە .
قایل بوونی کورد بۆ مانەوە لە چوارچێوەی دەوڵەتی عێراق پێش ئەوەی لەچۆنیەتی پارسەنگی هێزی نێوان کورد و عەرەبەوە سەرچاوەی گرتبێ، بۆ لەسەر هەست نەبوون و دۆخی شیواو و ماڵی لێکترازراوی کورد دەگەڕایەوە. لەو کاتەوە تا ئێستا کورد هەموو هێز و توانای خۆی خستە گەڕ بۆ دروست کردنەوەی دەوڵەتی عێراق، کەچی بە بێ ئەوەی تا ئێستا توانیبێتی لەسەر مەسەلە بنەرەتیەکانی وەک دیاریکردنی سنووری هەرێمی کوردستان، مەسەلەی کەرکوک مەسەلەی بوودجە و مەسەلەی پێشمەرگە بە ئاکامێکی هاوبەش گەیيشتبێ. ئەزمون و تاقی کردنەوەی ئەو چەند ساڵە، نیشانی داوە بیری دیموکراتیزەکردنی دەوڵەتی عێراق خە و نێکی بەتاڵە. ئەمڕ بیرە، ستراتیژێکی شکست خواردوە و ئەمڕ وەهمە تەنیا لای کورد دەس دەکەوێ و بەس. هەموو دڵخۆشی کورد ئەوەیە مافە ڕەواکانی لە یاسای بنچینەیی عێراقدا پەسەند کراوە، بەڵام کێ هەیە نەزانێ ئەوی لەو وڵاتانەدا بایەخێکی نەبێ یاسا و پەسەندکراوی یاساییە.
ئەوە ڕاستە لە عێراقی ئێستادا حیزبی بەعس لە دەسەڵات خراوە، بەڵام گرفتی کورد لە سەردەمی سەدامیشدا تەنیا لە گەڵ ئەو و حیزبی بەعس نەبوو، بەڵکوو لە گەڵ تەواوییەتی کولتووری دەوڵەتی عێراق بوو. کولتووری نایەکسانی نەتەوەکان لە دەسەڵات، لە دوای نەمانی سەدامیش هەر درێژەی هەیە و چ گۆڕانێکی بە خۆیەوە نەدیوە. لایەنە عەرەبیەکان، تەنانەت ئەو کاتەی لەو پەڕی لاوازیش دان، هێشتا بە مافی خۆیانی دەزانن سنووری ماف و ئازادی نەتەوەی کورد دیاری بکەن. ئەو فیدرالیزمەی بۆ سیستەمی بە ڕێوەبەری ئەو وڵاتە دەستنیشان کراوە، تائەو جێگایەی بۆ لایەنی عەرەبی دەگەڕێتەوە چ ڕەزامەندییەکی پێوە نابینی. هەر بۆیە لەوجۆرە وڵاتانە کە هەموو شتێک گرێدراوی پێوەری هێزە، یاساو پەسەند کراوی یاسایی شتێکی زۆرمان ناتوانێ پێ بڵێ. بەکورتی بڵێین: "بە پرانەوەی شەڕی سارد و سنووردارببوونی چەمکی سەروەری کورد لە هەموو روویەکەوە هەڵ ودەرفتی لە باری بۆ رەخسا. بڕیاری ٦٨٨ی ئەنجومەنی ئاسایش سەرەتایەکی نوێی لە بە نێودەوڵەتی کردنی دۆزی کوردی لە گەڵ خۆی هێنا. کورد توانی بە هۆی ناوچە پاراستن و دژە فرینەوە، پارلەمان و دەسەڵاتێکی خۆماڵی دابمەزرێنێت. هاوتەریب لە گەڵ ئەوانە کورد توانی پێوەندییە دەرەکییەکانی خۆی لە گەڵ دەوڵەتانی دنیا بە شێوەیەکی بەرچاو بەهێز بکات. لە جەنگەی هێرشی ئامریکا بۆ سەر عێراق وەک هاوپەیمانی گەورەترین زل هێزی دنیا حیسابی بۆ کرا.
ئەمانە هەموو دەسکەوتێکی گرینگ بوون بۆ کورد، بەڵام کوردیش دووجار هەلی گەورەی بۆ یەکلایی کردنەوەی دۆزەکەی لە کیس چوو.
جاری یەکەم لە کاتی پەسەند کردنی بڕیاری ٦٨٨ی ئەنجومەنی ئاسایش بوو. دووهەمڕ جاریش لە دوای هێرشی ئامریکا و ڕووخانی دەوڵەتی عێراق بوو.لە هەر دوو قۆناغەکەدا کورد دەرفەتی گەورەی لەدەستدا. کورد دەیتوانی بە هۆی ڕاپرسییەوە بڕیارێکی یەکلا کەرەوە بۆ چارەنووسی خۆی بدا. ئەگەر لە کاتی درووست کردنی دەوڵەتی عێراقدا، بریتانیا بێ هیچ ڕاپرسیەیک لە کورد، باشووری کوردستانی بە عێراقەوە لکاند، ئەمجارە کورد بە دەستی خۆی، خۆی بە عێراقەوە لکاندەوە. شەڕی یەکەمی جیهانی ڕێگای بەتێکچوونی چەند ئیمپراتۆرییەتێک و دامەزراندنی چەند دەوڵەتی نوێ دا،بەڵام مەخابن نیشتیمانی کورد بووە چوارپارچە و گەورەترین ستەمی مێژوویی لێکرا. لە شەڕی دووهەمی جیهانی یەوە تاکوو ساڵی١٩٨٩، واتە لە سەردەمی سیستەمی دوو جەمسەرییدا، هەمڕ لەلایەکی توشی خەساری نەتەوەیی هاتەوە هەمڕ لە لایەکی ترەوە بە کردەوە خرابووە دەرەوەی هەر دوو بازنەی دنیای دوو جەمسەرییەوە. بەڵام ئەمڕ جارەیان چی؟ تۆ بڵێی ئەمجارەش هەر زل هێزەکان سووچ باربوو بێتن؟

ئیران و گۆڕانکاریەکانی ناوچە

گۆڕانکارییەکانی چەند مانگی ڕابردووی وڵاتانی عەرەبی، گرینگترین ڕووداوی چەند ساڵی ڕابردووی ئەو ناوچەیە دێنە ئەژمار. هەموو نیشانەکان لەوەدەدوێن گشت ناوچەکە لە بەردەمڕ دۆخێکی هەستیار و چارەنوسساز دایە. هەر لە ماوەی ئەو چەند مانگەدا سێ حکوومەتی لە مێژ ساڵەی ناوچەکە تووشی رووخان و لە ناو چوون هاتوون. ئەوە لە حاڵێک دایە شەپولی ناڕەزایەتی خەڵک بە دژی ئەو ڕژیمانە هەردەمڕ لە پەرەگرتن و کڵپە سەندنی پتردایە. ئاڵۆزیی ونائارامییەکان لە یەمەن هەروا بەردەوامن. لە سووریە ڕۆژ نییە خەڵک نەڕژێنە سەرشەقامڕ و لە لایەن هێزەکانی دەوڵەتەوە نەدرێنە بەر دەسرێژ. ڕووداوەکان هێندە بە خێرایی دەچنە پێشێ، لە کەس دیار نییە و سبەینێ ودوو سبەی ئەمڕ شەپۆلە ڕوو لە چ وڵاتێکی تر دەکات. هەردەڵێی هەموو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە خەوێکی قورسی لە مێژ ساڵە ڕاچەنیوە و بە پەلەیە لە ماوەیەکی کورتدا قەرەبووی هەموو ئەوساڵانە بکاتەوە. ئێستا لە دوای ڕووخانی حکوومەتەکە ی موعەمەڕ قەزافی لە لیبی هەموو لایەک چاویان لە دۆخی سوریە بڕیوە.بارووودۆخەکە لەو وڵاتە تا ڕادەیەک دۆخێکی تایبەتییە. بەو مانایە نە خەڵک و ئوپۆزۆسیۆن تا ئێستا توانیویانە حکوومەت بەچۆک دابێنن و نە حکوومەتیش توانیویەتی بۆ هەمیشە خە لک بنێرێتەوە ماڵەکانیان. ئەمڕ کەش و

هەوایە پتر لە ٨ مانگە درێژەی هەیە. کۆمەڵگای نیو نەتەوەیی چیتر ناتوانێ لەوە زیاتر لەحاند کوشتار و بێرەحمی بەشار ئەسەد بێ دەنگی بگرێتە بەر.
لە نێو هەموو ئەگەرەکان، دووپات بوونەوەی سناریۆی لیبی لە سوریا لە هەموو ئەگەرێکیتر واقعیتر بە نەزەر دەگات .
بە هاتنە ئارای دۆخێکی ئەوتۆ ئەوە تەنیا کوردی بندەستی سووریە نییە خۆ لە بەردەم کەشووهەوایەکی نویدا دەبینێتەوە، بەڵکوو بە لە بەر چاوگرتنی هاوپەیمانییەتی نێوان دوو دەولەتی ئێران و سووریە کوردی بندەستی ئیرانیش دەخاتە بەردەم هەلومەرجێکی تازەوە. هاوتەریب لەگەڵ ئەو باروودۆخەی سووریە، دەولەتی ئێرانیش ڕۆژ لە گەڵ ڕۆژ زیاتر دەخرێتە ژێرفشار و زەختی کۆمەڵگای نێونەتەوەییەوە. مەسەلەی تەیار بوونی ئێران بە چەکی ئەتۆمی، بۆ کۆمەڵگای نێونەتەوەیی شتێکی غەیری قابیلی قەبووڵە. لەولاشەوە تاران هەروا لە سەر بەرنامەکانی ئەتومی خۆی پیدا گری دەکات. ئەم دۆخەش ناتوانێ تا سەر دریژەی هەبێ، یان ئامریکا و ڕۆژئاوا دەبێ بۆ ئێرانێکی ئەتۆمی ملکەچ بکەن یا خۆ دەبێ لە ڕێگای گورزی سەربازییەوە تاران ناچار بە پاشەکشە بکەن. ئەوە لە کاتێکدایە هەوڵە دیپلوماسییەکان تا ئیستا هیچ ئاکامێکی ڕوونی لێنەکەوتۆتەوە.بە هەلپەسێراوی مانەوەی ئەم باروودۆخە، ئەگەر بۆ ئێران بە مانای کات کوشتن و دەست ڕێراگەییشتن بە چەکی ئەتۆمییە، بۆ ئامریکا ورۆژئاوا ئەم مەسەلەیە ڕاست بە پێچەوانەیە. هەربۆیە درەنگ یا زوو ئامریکا و ڕۆژئاوا ناچارن بیر لە گوزینەیەکی تر بکەنەوە. بە کورتی بڵێین هەموو نیشانەکان لەوە دەدوێن هەموو ناوچەکە بە دۆزێکی قەیرانیدا تێپەڕ دەبێ و هەموو ئەو ڕووداوانە لە سەر ئێستە و پاشەڕۆژی کورد کاریگەرییەکی گەورە دادەنێن. ئێران لە سەرێکەوە فەرق و جیاوازییەکی بەرچاوی هەیە لە گەڵ عێراقدا. پێکهاتی نەتەوەیی و ئیتنیکی ئێران، پێک هاتەیەکی فرە جۆر و فرە چەشنە. پتر لە نیوەی دانیشتوانی خەڵکی ئەو وڵاتە لە گەلانی غەیرە فارس پێکهاتووە. ئەگەر بۆ درووست کردنەوەی عێراقی دوای سەدام تەنیا دوو نەتەوەی کورد و عەرەب دەیانتوانی بڕیاردەربن، لە ئێران دۆخەکە زۆر ئاڵۆزترە. لێرە بوونی چەند نەتەوەی جیاواز لە ئارا دایە. جگە لە فارس، هەرکام لەو نەتەوانە بە ساڵانێکی دوور و درێژە، حاشا لە بوون و ناسنامەی نەتەوەییان دەکرێ و بێ بەزەییانە سەرکوت دەکرێن. بۆ ئەو نەتەوانە ئێران بەندیخانەیەکی بە تەواوی مانایە. هەر ئەوەندە بەسە بە هۆی نوخبە و حیزبی میللی ئەو نەتەوانەوە گەرای بیری سەربەخۆیی خوازی دابنرێ، تاران ناتوانێ بەگژ هەموو ئەوهێزانەدا بچێتەوە. ئێرانی ئەورۆ ئێرانی ساڵی ١٣٥٧ی هەتاوی نییە.لەو سەردەمەدا گوتارو پراکتیکی مودیلی حیزبی سەرانسەریی دۆزی نەتەوەیی، نەتەوە ژێر دەستەکانی ئێرانی بە تەواوی بەلاڕێ بردبوو. لەو ساڵانەدا تەنیا نەتەوەیەکی کە خاوەنی حیزبی تایبەت بە خۆی بوو، نەتەوەی کورد بوو. بەڵام ئێستا ئەوا بۆ چەند ساڵێک دەڕوا لە نێو ئەو نەتەوانەش کەش و هەواکە گۆڕاوە. لە لایێکەوە مەسەلەی ناسنامەی نەتەوەیی لایان بایەخێکی پتری پەیدا کردووە، لەلایەکیترەوە هەر نەتەوەیەک حیزب و سازمان و کۆڕ و کۆمەڵی تایبەت بە خۆی بنیات ناوە. ئەورۆ ڕەنگە ئەو ڕێکخراو و کۆمەڵانە وەک هێزێکی کۆمەڵایەتی نەیەنە بەر چاو، بەڵام نابێ لە بیرمان بچێ لە گەڵ کرانەوەی یەکەم دەلاقە هەموو ئەوهێزانە دەبنە هیزێکی جەماوەری. بەهەر ڕادەیەک مودێلی حیزبی سەرانسەری لە ئێران تووشی شکست و ناکامی بێ، بە هەمان ئەندازە نەتەوە ژێر دەستەکانی نێشتەجێی ئەورۆی ئێرانیش هەنگاوێک لە ڕزگاربوون نزیکتر بوونەوە. مێژوی مودیلی حیزبی سەرانسەری لە وڵاتێکی فرە نەتەوەیی وەک ئێراندا، مێژوی دیفاع لە سەردەست مانەوەی نەتەوەیی فارس بووە. گوتار و بیری مودیلی حیزبی سەرانسەریی لە ژێر هەر ڕەشماڵێک خۆی حەشاردابێ، دیسانیش بە تۆخیی ئاوێتەی دیفاع لە بەرژەوەندییەکانی نەتەوەی فارس بووە. لە کەش وهەوایەکی وادا هەوڵدان بۆ دروست کردنی دامەزراوێکی سیاسی کە بتوانێ بە وێنەی چەترێک هەموو حیزب و ڕێکخراوی نەتەوە ژێر دەستەکانی نیشتەجێ ئەورۆی ئێران بۆ گەیشتن بە مافی دیاریکردنی چارەنووس و ساخکردنەوەی سەروەری سیاسی لە دەوری یەکتر کۆ بکاتەوە، وڵام دانەوە بە ئەرکێکی مێژووییە.

دۆزی کورد لە تای تەرازووی دستێوەردانی مرۆیی‌دا

ئێستا بۆ کورد وەختی ئەوەیە بە چاوێکی کراوەوە لەم دۆخە نوێیە بڕوانێ کە لە ناوچەکەدا بەرێوەیە. ئاشکرایە هەرچەشنە گۆڕانکارییەك کە لە ناوچەکەدا روو بدات، ڕاستەوخۆ ئێمەش دەگرێتەوە. دەبێ ئەوەمان لە بیر نەچێ مەرج نییە هەموو کاتی دوخێکی لەم چەشنە لە ئارادا بێت. ڕەنگە هەر چەند دەیەیەک جارێک، کەش و هەوایەکی لەم جۆرە بێتە ئاراوە کە نەخشەی سیاسیی ناوچەکە گۆڕانی بەسەردا بێت. بۆیە بۆ کورد ئەم دۆخە نوێیە، دەتوانێ شەڕی بوون و نەبوون بێ. کێ لە ئێستاوە ڕەوتی ڕووداوەکانی باشتر خوێندبێتەوە ئەو کەسە زورتر لە هەمووان داهاتووی خۆی مسۆگەرتر کردووە. لە جیهانی سیاسەتدا، هیچ گرێمانە و ئەگەرێک غەیرە مومکین نییە. ئەوەی ئەورۆ دەتوانێ بە خەونیش بە بیری مرۆڤدا نەیە، سبەینێ دەتوانێ لە دونیای واقیعدا بێتەدی. کێ پێی وا بوو بە ئاگری جەستەی لاوێکی توونسی، کۆشک و تەختی چەندین ساڵەی بووعەلیش ئاگر بگرێ؟ میسری نووستوو لە خەو ڕابێ، دەسەلاتی ٤٠ساڵەی قەززافی کۆتایی پێ بێ؟ سەددام حوسەینی دیکتاتۆر پەتی سیدارەی لە مل بکرێ؟ حوکمی ڕەشی تاڵەبان نەمێنێ؟ دیواری بەرلین هەرس بێنێ؟ کۆزۆڤۆش سەربەخۆ بێ. خەڵکی دارفوور بە گیانی خۆیان بگەن. کۆمارەکانی سۆڤییەتی بەریی یەک لە دوای یەک بانگی سەربەخۆیی خۆیان بە دوور و نزیک بگەیێنن. هەر بویە چ شتیکی سەیر نابێ ئیرانیش لە گەڵ دۆخیکی

وا بە رو رووبی. لێرەدا هەموو کرۆک و تەوەری باسەکە ئەوەیە، ئەگەر سیناریۆی لیبی بە جۆرێک لە جۆرەکان لە ئێرانیشدا دووپات بێتەوە، یا خۆ بە شیوەی تونس و میسر گلۆڵەی ئەو ڕژیمە بەرەو فەوتان و نەمان بڕوا، لەم حاڵەتانەدا هێزە سیاسییەکانی کورد چ هەڵوێستیک وەردەگرن؟ ئەوان شوێنی خۆیان و کورد لە پرینی کام ڕێگادا دەبینن؟ داخوا دەیانەوێ ئەرکی دروستکردنی باڵانس و ڕۆڵی ڕدێن سپی بگێرن بۆ قایلکردنی ئازەری و بەلووچ و عەرەب... بۆ مانەوە لە ئێراندا، یا خۆ کورد دەیێتە ڕێ نیشاندەرێک بۆ لەگرێژە نەبردنی تەواوییەتی ئەرزی لەو وڵاتە؟ لە سیاسەتی کوردییدا ٦١ ساڵ لەمەو بەر پێشەوا قازی موحەممەد لە گەڵ پرسیارێکی لەم چەشنە ڕووبەڕوو بوو. لەو کاتەدا پێشەوا قازی موحەممەد دەبوایە لە نێوان ئەو چەند ئاڵترناتیوەدا هەڵبژاردنی خۆی بکردایە. ئاڵترناتیوی یەکەم، دەست لە سەردەست دانان بوو. کورد ڕابوەستێ دەسەڵاتی داگیرکەرانەی تاران هێزی بێتەوە بەر و سەر لە نوێ هێزی سەرکوتکەری خۆی لە کوردستان مۆل بداتەوە. ئەمە بە مانای ئەوە بوو کورد لە هەلی ڕەخساوی کزی و لاوازی تاران چ کەڵکێک وەرنەگرێ و چاوەڕووانی قەزاوقەدەر بمێنێتەوە. ئاڵترناتیوی دووهەم: قەبووڵ کردنی پاشکۆیەتی وملکەچی بۆ ئازەربایجان بوو. سێهەم بەدیلیش: بیر و کردەوەی دەسپێشخەرانە بوو. پێشەوا بە ڕاگەیاندنی کۆماری سەر بەخۆی کوردستان بە کردەوە و بە گوتار هەر دوو بەدیلی تری دایە دواوە. ئەم بڕیارە مێژووییە، ئێستاش دەتوانێ ئیلهامدەری سیاسەتی کوردیی بێ. ئەزموون و تاقیکردنەوەی هەموو پارچەکانی کوردستان بە گشتی و ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە تایبەتی دەریخستووە پشت بەستن بە وادە و بەڵێنییەکانی ئۆپۆزیسیۆنی ئەو وڵاتانە، لە زومرەی گەورەترین هەڵەی قەرە بوو نەکراوە. پرسی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، بەرهەمی ناکۆکیی نیوان دەسەڵاتی داگیرکەر و خەڵکی کوردستانە. ئەم پرسە لە ناوەرۆکدا کێشەی بە دەستهێنانی سەروەریی سیاسییە، ڕزگار کردنی خاك و دان هێنان بە ناسنامەیە. ئەزموون و تاقی کردنەوەی کورد تا ئیستا نیشانی داوە بە گۆرینی مۆرەکان لە تاران گرفتی چارەسەر نابێ. لە گۆشە نیگای ماڵی کوردەوە کێشەی هەرە گەورەی سترکتۆری دەسەڵاتی سیاسیی ئیران، قەیرانی کولتوری داگیرکردنە. قەیرانی ڕەوایی دەوڵەتێکە کە بە زەبری ستەم و چەک،پاریزگاریی لە مانەوە و باندە ستی نەتەوەیی فەرمانڕەوا دەکات. کەچی سەیر ئەوەیە هەر لە کاتی درووستبوونی مودیلی دەوڵەت نەتەوەوە لە ئێراندا کورد بە شارومەندی ئە و وڵاتە دەژمێردرێ، بەڵام تەنیا ئەوەی لە سەر بووە بە بێ هیچ مەرج و مافێکی نەتەوەیی شانازیی بە ئیرانی بوونی خۆیەوە بکات. دەوڵەتە یەک لە دوای یەکەکانی ئەو وڵاتە وەک هەر دەوڵەتێکی داگیرکەر بە زەبری هێز و تانک و تۆپ دەستیان بە سەر ڕۆژهەڵاتی کوردستان داگرتووە. جۆری سیستەمی خویندن و زمان و کولتووری خۆیانی بەسەردا سەپاندووە. تەنانەت بە بڕیاری ئەو سنوری جوغرافیا کەشی شێواندراوە. گەلۆ لیرەدا پرسیار ئەوەیە کورد لەو وڵاتە چی پێ بڕاوە بەهاتنی ئامریکا و ڕۆژئاواییەکان لە کیسی بدا؟ کارخانە و بنکەو دامەزراوی سەنعەتی؟ شەمەندەفەر و خەستەخانە و بنکەی فراوانی تەندرووستی؟ سەروەریی نەتەوەیی؟ ئازادی تاکەکەسی؟ هەر بە ڕاست کورد چیتری ماوە بۆ کوشتارگەی تارانی بنێرێ؟ بۆیە بۆ ئێمە پێویستە خوێندنەوەیەکی تایبەت بە خۆمان و دۆخی سیاسیی نویی جیهانمان هەبێت. بەر لە هەرشت بۆ ئێمە گرینگ ئەوەیە لە تایبەتمەندی دۆخی کوردستانەوە وەک وڵاتێکی ژێردەست و دابەشکراو لە کۆیی ئەو ڕووداوانە بروانین کە لە ناوچەکەدا بە ڕێوەن. دۆخ و حاڵەتی ئیمەی ژێردەست و حوکمکراو و ئەوانی سەردەست و حوکمڕان، دوو دۆخ و حاڵەتی بە تەواوی لێک جیاوازە. ئەوەی بۆ ئێمە دەتوانێ سەرەتایەکی نوێ بێ، بۆ نەتەوەی فەرمانڕەوا دەتوانێ بە پێچەوانە بێ. پتر لە ١٠٠ ساڵە لە ئێران (واتە لە شۆڕشی مەشرووتەوە) باسی دێموکراتیزەکردنی دەسەڵاتی سیاسیی لە ئارادایە. لە وکاتەوە تا ئێستا نوخبە و ئیلیتی نەتەوەیەکی خاوەن دەوڵەت، لەو پرسە ڕادەمێنێ و لە خۆ دەپرسێ: چۆن دەتوانێ وڵاتەکەی دێموکراتیزە بکا؟ لە کوێوە دەبێ دەست پێبکات؟ کەند و کۆسپەکانی سەر ئەو ڕێگایە چن؟ بۆ هەموو ئەو هەوڵانەی تا ئێستا دراون بە شکست و ناکامی گەییوون؟ بۆ وەڵامی ئەو پرسییارانە خاوەن بیرانی نەتەوەیی بان دەست دەیان تیئۆرییان هێناوەتە گۆڕێ. تیئۆرییەک بوونی نەوت لە پاوانی دەوڵەتدا بە هۆکاری سەرنەکەوتنی تا ئێستای ڕەوتی دێموکراتیزاسیون لە ئێران دەزانێ. هیندێکیتر نەبوو نی کۆمەڵگای مەدەنی ونەبوونی کولتوری دێموکراتی بە گرفت لە قەڵەم دەدەن. ژمارەیەکی تر ئاماژە بە نەبوونی سیستەمی چەند حیزبی دەکەن. ڕوانگەیەکی تر ئامریکا و وڵاتانی ڕۆژئاوا بە تاوانبار دێنێتە ئەژمار. کۆمەڵێکی تر ئایین بە کوسپی سەر ڕێگای ئەو ڕەوتە دەزانێ. ژمارەیەکی تر ئیشارە بە نەبوونی حکومەتی یاسا دەکەن. ئەم گێژاوە پتر لە سەد ساڵە لە ئێران درێژەی هەیە و کەس نازانێ دێموکراتیزە بوونی ئەو وڵاتە کەی وەختی دێ و لە کوێوە دەستی پێدەکرێ؟ گرفتی کاریی ئەوانەی پرسی کورد بە مەسەلەی دێموکراتیزە کردنی سیستەمی سیاسیی ئێران دەبەستنەوە ئەوەیە بۆ کوردی ڕوون ناکەنەوە کورد دەبێ چەند ڕاوەستێ تا ئێران دێموکراتیزە بکرێ و ئینجا ئاورێکیش لە مەسەلەی کورد بدرێتەوە؟ لە ئورووپا مەسەلەی دێموکراتیزەکردن پتر لە چەند سەدەی خایاند، گەلۆ پرسیار ئەوەیە دەبێ لە ئێران ئەم مەسەلەیە چەندی پێ بچێ و کورد دەبێ تا کەی بوەستێ؟ بەڵام ئەوە هێشتا هەموو گرفتەکە نییە.لێک گرێدانی دۆزی کورد بە مەسەلەی دێموکراتیزە کردنی ئێرانەوە ئەوەش بۆ خۆی گرفت و جێگای پرسیار و بیرلێکردنەوەیە. لەو بەستێنەشدا کۆمەڵێک پرسیار دێنە ئاراوە. پرسیاری وەک: ئایا مەسەلەی کورد دەتوانێ بە هۆی دێموکراتیزە کردنی ئێرانەوە چارەسەریی بۆ وەبینرێ؟ دێموکراتیزەبوون یانی چی و ئەم چەمکە چۆن پێناسە دەکرێ؟ داخوا تۆ بڵێی چ پێوەندییەک لە نێوان مەسەلەی دێموکراتیزەکردنی دەزگای دەولەت لە ئێران و دۆزی نەتەوەیی کورد لە ئارادا بێ؟ ئایا ئەم دوو ڕەهەندە واتە مەسەلەی دێموکراتیزەکردنی دەسەڵاتی سیاسی لە تاران و دۆزی نەتەوەیی کورد سەر بە یەک

ماڵباتن؟ بەگوێرەی ئەوەی تا ئێستا لە ئەدەبیات و گوتاری نوخبە و ڕووناکبیری فارس بە درێژایی هەموو ئەو ساڵانە بینراوە، لە ڕوانگەی ئەوانەوە هەوڵدان بۆ دێموکراتیزەکردنی دەزگای دەوڵەت لە ئێران چ پێوەندییەکی بە دۆزی نەتەوە ژێر دەستەکانەوە نییە. لەو نێوەدا ئەگەر بێتوو گشت ئەدەبیاتی ئۆپۆزوسیۆنی ئیرانی بپشکێنرێ، بە هەڵکەوتیش بوو بێ بەو مانایەی کوردگەرەکیە کەڵک لە چەمکی دێموکراتیزە بوون وەرنەگیراوە. ئەوەی تا ئێستا لە گوتار و ئەدەبیاتی سیاسی ئۆپۆزوسیۆنی ئێرانیدا بینراوە، چەمکی دێموکراتیزەبوون بە شێوەیەکی زۆر سنووردار هەڵسووکەوتی لەتەکدا کراوە و بۆ وێنە بە ماناگەلێکی وەک: مەسەلەی هەڵبژاردنی ئازاد لە وڵاتدا، مەسەلەی ئازادییە مەدەنییەکان، جودایی دین لە دەوڵەت، حکوومەتی سیکۆلار، نەمانی ویلایەتی فەقیە، سەروەری حکوومەتی یاسا و شتی لەم بابەتە پێناسە کراوە. ئاشکرایە هیچ کام لەو مەسەلانەش پێوەندییەکی جەوهەرییان بە دۆزی چارەسەری مەسەلەی کوردەوە نییە. دەکرێ حکوومەتێک لە تاران سکولار بێ، بەڵام کورد هەروا بێبەش بێ. دەکرێ سیستەمی ویلایەتی فەقیهی بە تەواوی هەڵگیرێ، بەڵام کورد هەر ژێر دەستەبێ. کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان هەر دووک لەو دوو مودیلەی لە حوکمڕانی تارانی تاقی کردۆتەوە . لە حکوومەتی پاشایەتی بنەماڵەی پەهلەوی دا ، چ باسێک لەویلایەتی فەقیە و دەسەڵاتی ئایینی لە ئارادا نەبوو، بەڵام کورد تا سەرئیسقان ژان و ئازاری دەچێشت و نکۆلی لە بوونی دەکرا. بە پێچەوانەکەشیمان لە دوای ڕووخانی حکوومەتی شاە و هاتنە سەرحوکمی ڕووحانییەتی شیعە تاقی کردۆتەوە. کەچی سەیر ئەوەیە لای کورد لە هەموو کەس زیاتر خەونی دێموکراتیزەکردنی ئێران، ڕومانتیکتر و دڵڕفێنترە. لەدوای کۆماری کوردستانەوە هەموو خەونی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان دێموکراتیزەکردنی ئێران بووە، بەڵام بەبێ ئەوەی توانی بێتی تاقە تۆزقاڵێک لە بەرەو پێشبردنی ئەو ستراتیژییە سەرکەوتوو بووبێ. لە گۆڕەپانی سیاسی ئەورۆی ئێراندا هیچ هێزێکی سیاسی جیدی ئۆپۆزوسیۆنی ئێرانی شک نابرێ کە هەم لە لایێکەوە باس لە دێموکراسی لە ئیران دا بکا و هەم باوەڕی بە یەکسانی نەتەوەکان لە دەسەڵاتدا هەبێ.

08.12.2011

Literaturverzeichnis

1 Die politische Theorie Jean Bodins

Michael Lausberg(Aachen/Deutschland)

www.tabvlarasa.de/ 34/Lausberg.php

---

2. Geschichte der Philosophie

Bryan Magee

Coventgarden

---

3. DUDEN Politik

PAETEC

Herausgeber: Prof. Dr. Ralf Rytlwski

:Dr.SC. Carola Wuttke

---

4. Der Westfälische Frieden

Herbert Langer

Brandenburgisches Verlagshaus

5. 24. Oktober 1648

Unterzeichnung der Westfälischen Friedensvertrag in Münster

www.1w1.org/westfaelische-geschichte/portal/Internet/i.....

6. Münchener Studien zur Politik Band 20

Klaus-Michael Kodalle

Thomas Hobbes-

Logik der Herrschaft und Vernunft des Friedens

Verlag C.H. Beck

7. Klassische Texte der Staatsphilosophie

Herausgegeben von Norbert Hoerster

Dtv-Verlag

8. Lexikon der Politikwissenschaft

Herausgegeben von Dieter Nohlen und

Rainer-Olaf Schultze

Band 1 und 2

9. Martin Luther

www.planet-wissen.de/kultur-medien/religion/

martin_1...22.09.2011

10. Jean Bodin

Herausgegeben von Horst Denzer

Verlag C.H. Beck München

11. Machiavelli

Gesammelte Werke

Herausgeber Dr. Alexander Ulfig

Nach den Übersetzungen von:

Johann Ziegler und Franz Nicolaus Baue

Verlag: Zweitausendeins

12.. Niccolo Machiavelli

Der Fürst

Die Kunst des Regierens

Cary Nederman -Professor für Politik an der Texas A and M university

2007 Taschen GmbH

---

13. Machiavelli und seine Zeit

Eugen Diederichs Verlag

Marcel Brion

Übersetzt von Anja Hegemann

سەرچاوەکان بە زمانی کوردی و فارسی:

1. مێژووی هزری سیاسی لە ڕۆژئاوا. بەرگی دووهەم. لە سوقراتەوە بۆ ماکیاولی. لە نووسینی کەماڵ پولادی و وەرگێڕانی ئازاد وەلەدبەگی، سیروان جبار زەندی.

2. ڕێگوزەری بیری سیاسی. سەمێن – ئێرک لیدمان. وەرگێڕانی لە سوێدیەوە. ئاسۆس کەماڵ ستۆکهوڵم ١٩٩٧.

3. ڕێنسانس لە نوسینی د.کە مال مەزهەر. لە وەرگێڕانی فوئاد مەجید میسری.

4. بە جیهانی بوون و شوناسی نەتەوەیی (کۆمەڵە وتار و وەرگێڕانی ئازاد وەلەدبەگی) لە بڵاو کراوەکانی سەنتەری ڕووناک بیری هە تاو.

5. کولتور و ناسیۆنالیزم. د. رفیق سابیر سوییدی٢٠٠٣.

6. دەروازەیەک بۆ یاسای گشتی نێو دەوڵەتی. عوسمان عەلی وەیسی. بە شی یەکەم. چاپخانەی خانی. هەولێر ٢٠٠٨

7. مێژوی دیپلۆماسی و پەیوەندییە نیونەتەوەیەکان. د.ئە حمەد نەقیب زادە. لە وەرگێڕانی مستە فا مەعروفی. چاپخانەی هەولێر ٢٠٠٨.

8. شوناس و ئاڵۆزی. مە ریوان وریا قانع . چاپخانەی ڕەنج سلێمانی ٢٠٠٤

9. گرینگی و پێویستی هەرێمی پاراستن و دژە فرێن لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان. ئە یوب ئە یوب زادە ۲۰۰۵/۰۸/۳۰.

10. ماکیاویلی و بیری ڕێنسانس. رامین جیهانبە گلو. وەرگێرانی موسلع ئیروانی. هەولێر ۲۰۰۱.

11. تێگەییشتن لە تیورە سیاسیەکان. تۆماس سپراگینز. وەگێرانی فەرشید شەریفی چاپخانەی کارۆ.

12. تاریخ اندیشە دمکراسی در اروپا. مهدی رجبی چاپ اول ۱۳۸۹.

13. خداوندان اندیشە سیاسی جلد دوم .ویلیام تامس جونز. ترجمە علی رامین ۱۳۸۹.

14. فلسفە سیاسی . جین همپنن . خشایار دیهمی ۱۳۸۰ انتشارات طرح نو.

15. تاریخ عقاید سیاسی. از افلاطون تا هابر ماس. سون اریک لیدمان. ترجمە سعید مقدم

16. تاریخ تمدن. ویل دورانت.